

HEGYI KLÁRA

Adatok Szokollu Musztafa és Kara Üvejsz budai pasák konszolidációs kísérletéhez

A hódoltsági viszonyok kutatói, elsősorban a török pénzügyi forrásokat használó oszmanisták mindegyre vissza-visszatérnek a magyarországi oszmán hódítás és megszállás egyik alapkérdéséhez: mennyibe került Isztambulnak az itteni uralom fenntartása, mekkora volt a helyi kincstárak deficitje, s volt-e esélye bárminemű fiskális konszolidációnak.¹ Érthető, hogy a budai kincstár helyzetét kíséri kiemelt figyelem, hiszen ez intézte a legnagyobb és legfontosabb hódoltsági tartomány pénzügeit.

A budai hiányok ismételt, nem sok újjal szolgáló emlegetésében Ágoston Gábor 1998. évi tanulmánya² hozott fordulatot, amelyben a budai kincstár 1571

1 Fekete Lajos Pecsevi Ibrahim történetírót idézve hívta fel a figyelmet arra, hogy „a budai tartomány költségvetése, a sok határ menti szerv fenntartása miatt jó ideig passzív volt”, ezért „Egyiptom adóját, a közmondásossá vált, török szemben legnagyobb elképzelhető kincset, állítólag 300 000 aranyat, évtizedeken át azonmód, ahogy Isztambulban a hajókról kirakták, felbontatlanul Budára irányították”; a súlyos hiányból elsőként Arszlán pasa tüntetett el valamennyit. *Fekete Lajos: Budapest a törökkorban.* Egyetemi Ny., Bp., 1944. (Budapest története III.) 250., 255.: 86. jz. Káldy-Nagy Gyula a budai kincstár 1558–1560. évi napi bevételi-kiadási elszámolásaiából, bennük a helyi bevételek és az Isztambulból küldött segélyek egybevetéséből jutott arra a végkövetkeztetésre, hogy „Szülejmán szultán ezt a súlyos terhet látta előre, amikor második magyarországi hadjárata végén nem tartotta meg birtokában Buda várát”. Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Közzétette Fekete Lajos–Káldy-Nagy Gyula. Akadémiai, Bp., 1962. 594–611., az idézet a 611. lapon. A siralmas budai állapotok ellenpontjaként Fodor Pál a temesvári vilájetről mutatta ki, hogy kincstára az 1560-as évek végétől az 1590-es évtized elejéig nemcsak önellátó volt, hanem Budát is segítette, sőt a többletből még arra is futotta, hogy egy részét Isztambulba küldjék. *Fodor Pál: A temesvári vilájet a török hódoltságban.* In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. JPTE, Pécs, 1996. 195–208. Magam a kincstárak legnagyobb terhét, a katonai zsoldokat vizsgálva mind a hat vilájet fennmaradt elszámolásai alapján arra jutottam, hogy a hosszú háború kitörésétől az oszmán uralom végéig a hat tartományi kincstár különböző mértékben volt deficités, óriási vagy mérsékeltbb hiányukat pedig már nem isztambuli átutalásokkal, hanem szerbiai és boszniai állami bevételek átírányításával tömték be. *Hegy Klára: A török hódoltság várai és várkatonasága.* I–III. História–MTA TTI, Bp., 2007. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 9.) I. 173–206.

2 *Ágoston Gábor: A hódítás ára. A magyarországi török végváarak őrsége, fenntartási terhei és a tartomány pénzügyi helyzete.* Hadtörténelmi Közlemények 111. (1998) 351–383. Első eredményeit már korábban közzétette: *Uő: A hódolt Magyarország.* Adams, [Bp.,] 1992. (Magyarország krónikája 6.) 82–91., illetve *Uő: A magyarországi török végváarak fenntartásának és ellátásának néhány kérdése.* In: *Végváarak és régiók a XVI–XVII. században.* Szerk. Petercsák Tivadar–Szabó Jolán. Heves M. Múzeumok, Eger, 1993. (Studia Agriensia 14.) 311–333. A továbbiakban mindig a terjedelmesebb, 1998-as írást idézem.

ősze és 1581 tavasza között vezetett összesített elszámolásait dolgozta fel. Az időszak két jelentős budai beglerbég, Szokollu Musztafa (1566. augusztus–1578. szeptember) és Kara Üvejsz (1578. szeptember–1580. június) működésére esik, az elszámolás az ő közös évtizedükben adja meg évente a bevételek kisebb-nagyobb tételeit (ezek egy-két lapos összesítések) és a kiadások zömét adó katonai zsoldokat váranként és csapatnemenként (ezek felsorolása hosszadalmasabb). A számokat Ágoston Gábor remek táblázatban összesítette³ és gondosan elemezte; eredménye abban foglalható össze, hogy 1571–1574-ben a helyi kincstár egyensúlyához még szükség volt az isztambuli kincstár változó összegű pénzküldeményeire, 1575-től viszont a segélyek megszűntek (csak Temesvár támogatta Budát, de ez hódoltsági belügy). A budai vilájet önfenntartóvá vált, a vizsgált évtized végén, a legjobb években bevételei a 26–27 millió akcséra rúgó katonai kiadások 99–110%-át fedezték.

Ágoston Gábor azt is megvizsgálta, milyen állami bevételek növekedése vezetett erre a tiszteletre méltó eredményre.⁴ Három nagy jövedelemforrással foglalkozott: 1. az állami pénzáddal, a *dzsizjével*; 2. az állami monopóliumokból területenként kialakított kezelési egységekkel, az úgynevezett *mukátaákkal*, amelyekben komoly vámjövödelmekről a faluszéli kunyhóban elhunyt öreganyó elárverezett matracának öt akcséjáiig mindenféle kis és nagy érték benne foglaltatott; 3. a kincstár kezelésében tartott szultáni *hász-birtokokkal*, amelyekről nemcsak a *dzsizje*, hanem minden földesúri adó is az állami bevételeket gyarapította, köztük például a közel hatmilliós váci állatvám mint földesúri jövedelemmel. Ágoston Gábor számaiból kitűnik, hogy az 1559/60 és 1580/81 közötti két évtizedben a *dzsizje* bevétele 1,8 millió akcséról 5,4 millióra, a *mukátaáké* 4,5 millióról 18,5 millióra, a budai szandzsákbeli (nem vilájetbeli!) szultáni birtokoké 2,3 millióról 9,1 millióra emelkedett⁵ (valamennyi értéket kerekítettem). A *dzsizje*-bevételek megugrását az adózóknak a területnövekedéssel együtt járó megszorodásával, az adókötelezettség kiterjesztésével és az adóztatás hatékonyságának erősödésével magyarázta. A *mukátaák* és a szultáni birtokok jövedelmeinek meredek emelkedésében Ágoston Gábor a marhaexportból származó növekvő vámbevételeket tartotta legfontosabbnak. Ezen a ponton már előljáróban felhívom a figyelmet arra, hogy az állatkivitel hozama gyakran kétszer jelenik meg a forrásokban; egyszer a szultáni *hász-birtokok* jövedelmei között, mert a birtokösszeírások a vámhely földesúri bevételeiként tartották nyilván, máskor a *mukátaák* részeként, mert a kincstári pénzbevételeket a *dzsizje* kivételével adóbérletbe adták, és a *mukátaákat* az adóbérletekből alakították ki.

Nehéz eldönteni, hogy a budai kincstár rendbetételében jeleskedő két beglerbég közül kinek mekkora az érdeme. Ágoston Gábor szerint Szokollu Musztafa évtizedes, szívós munkával tette önállótá a tartományt: kormányzása alatt egyre csökkenő fővárosi támogatást igényelt, végül semennyit. Utolsó évé-

3 Ágoston G.: A hódítás ára i. m. (2. jz.) 368–369.

4 Uo. 372–375.

5 Uo. 373–374.

ben azonban a helyzet újra romlott, a vilájet bevételei a katonai kiadásoknak csak 77%-át fedezték. Utódjául ezért a nagy pénzügyi tapasztalattal rendelkező birodalmi defterdárt, Kara Üvejsz pasát nevezték ki. „Intézkedései hamar látványos fordulatot eredményeztek. Irányítása alatt a vilájet bevételei jelentősen meghaladták a kiadásokat. Először történt meg, hogy [...] teljes egészében ki lehetett fizetni a zsoldot, s még fölösleg is maradt.”⁶ Fodor Pál, aki tanulmányt szentelt Üvejsz pasának, így fogalmazott: „budai működése idején Üvejsz kisebbfajta csodát vitt véghez. Elérte, hogy a tartomány első ízben ne csak kitermelje a fenntartásához szükséges jövedelmeket, hanem 3 200 000 akce többlettel a központi kincstár bevételeit is gyarapítsa.”⁷

Ágoston Gábor az 1571–1581-es elszámolás összesített bevételi tételeivel dolgozott. A jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy ezeket a felbonthatatlan és ismeretlen tartalmú számokat kisebb egységek – szandzsákok, települések, birtokkategóriák, szerencsés esetben egyes emberek – adataira bontsam szét, és a mindennapi élet gyakorlatában mérjem fel a pénzügyi konszolidáció esélyeit. Erre a kritikus, 1570–1580 közötti évtizedre kerestem forrásokat, ilyenek hiányában távolabbi időpontok adatait kellett egybevetnem. Gondolatmenetem megegyezik Ágostonéval: a dzsizjéből, a mukátaákból és a szultáni birtokokból várható többletet vizsgálom, végül Üvejsz pasa 1579. évi, több szandzsákra kiterjedő összeírásának hozadékát mérem fel.

Mindezek előtt azonban egy kardinális, egyelőre sajnos megválaszolhatatlan kérdést jelzek. Az 1570-es években a budai vilájet területe Dráva–Száva közti és szerbiai szandzsákokat is magában foglalt: a szerémit, a pozsegait, a szendrőit (Belgráddal) és a zvonnikit. A vilájet zsoldkifizetései mindig megálltak a Drávánál és a Dunánál, a négy felsorolt szandzsák várkatonáit nem Budáról fizették. A jövedelmek eredetéről viszont nincs ilyen biztos tudomásunk. Az egy összegben elszámolt bevételi tételek hallgatnak arról, hogy egy részük nem a Balkánról származott-e (a 17. században jókora hányaduk onnan jött). Néhány adat azt mutatja, hogy valamennyi pénz – az arány megállapíthatatlan – már ekkor délről érkezett Budára. 1574-ben a szultáni tanács Musztafa pasa felterjesztésére válaszul elrendelte a pozsegai és a szerémi dzsizje-bevételek Budára irányítását és ottani kezelését, s azt, hogy ebből fizessék ki a Budán szolgáló portai janicsárok zsoldját.⁸ Más: mivel ebben a korszakban az állami fizetésen élők között igen erős volt a mozgás, mind a központi, mind a helyi kincstárak megbízható bevételi tételét adta a tisztviselők, a birtokosok, a várkatonák és a szabados katonaparasztok kinevezési okmányai, a *berátok* után fizetett illeték. Fennmaradt egy 1573. december 14-étől 1574. április 22-éig vezetett kimutatás⁹ arról, hogy ez idő

6 Uo. 370.

7 Fodor Pál: Üvejsz pasa hagyatéka. Pénzügypolitika, vagyonekobbzás és az oszmán hatalmi elit a 16. század végén. Történelmi Szemle 44. (2002) 230.

8 Uő: Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján. História–MTA TTI–Magyar–Török Baráti Társaság, Bp., 2006. (Historia Könyvtár. Monográfiák 21.) 279.

9 Österreichische Nationalbibliothek (Wien; = ÖNB), Türkische Handschriften Mxt 552.

alatt melyik nap kire milyen kinevezés után mennyi berát-illetéket rótt ki a budai kincstár. Bő négy hónap alatt 929 embert írtak be a jegyzékbe szandzsákbégektől rendfenntartó paraszt-martalócokig, akikre összesen 57 475 akcse illetéket vetettek ki, 32 102-t (56%-ot) a Dráva–Duna vonaltól délre fekvő szandzsákokból, 25 373-at (44%-ot) attól északra, a hódoltság egészéből:¹⁰ a berát-illeték nagyobb részét a négy balkáni szandzsák emberei fizették. Az összeg még teljes évre kikerekítve sem nagy, a váci vám bevételéhez mérve pedig alig valami, de azt sejteti, hogy a budai kincstár egyensúlyát már ekkor is segítette némi Balkánról származó pénz.

A dzsizje bevétele

A kincstári jövedelmek közül elsőként a nem muszlimok állami pénzzadóját, a dzsizjét (másik nevén *harádzsot*) érdemes közelebbről megvizsgálunk. Az ebből származó bevételt négy módon lehetett emelni: a népesség összeírásainak tökéletesítése révén minél több adózó feltárásával, a kezdetben tiszteletben tartott, a vagyonhoz igazodó adókulcs eltörlése révén a fizetésre kötelezettek körének kiterjesztésével, azután a dzsizje összegének emelésével, végül hatékonyabb behajtással. Az első két feltételt az oszmán adminisztráció az 1570-es évtized elejére nagyjából teljesítette. A hódoltság egészét nézve az 1570-es adóösszeírásokat szokás a legtökéletesebbnek tartani, s ez idő tájt már a szegényeket is dzsizjére kötelezték.¹¹ Ritkán emlegetjük, hogy az 1566-ban trónra lépő II. Szelim az adó nagyságát évi 10 akcséval megemelte (és megfejelte 3 akcse póttadóval), majd az 1574-ben öt követő III. Murád újabb 5 akcséval növelte, így a teher a kezdeti 50-ről előbb 60, majd 65 akcséra emelkedett;¹² az 1570-es évtized második felében (egy eddig feltáratlan újabb emelés után?) összes forrásunk hánénként 66 akcse dzsizjével számol. Önmagukban csak az emelések 32%-os többletbevételt hoztak.

A vizsgált évtizedben a dzsizje hasznának két perdöntő kérdése az, hogy 1570 után is növekedett-e az adózók száma, s milyen volt a behajtás hatékonysága.

Ahogy sok más témában, ebben is határozottan el kell választanunk a hódoltság védett belsejében fekvő szandzsákokat azoktól, amelyek a határ mentén feküdtek. Az előbbieken a beszédhető adók mennyisége egyedül a népesség növekedésétől-csökkenésétől és teherbíró képességétől függött. Az utóbbiak a királyság rovására növelték területüket; határövezetük messze a magyar végvári

10 A számok az írnok összeadásának eredményei. Az enyémekek ettől kevéssel eltérnek: minden tétel többszöri összeadása 58 044 akcsét eredményezett, amelyből 26 117 (45%) származott a hódoltságból, 31 927 (55%) a négy balkáni szandzsákból.

11 *Káldy-Nagy Gyula*: Magyarországi török adóösszeírások. Akadémiai, Bp., 1970. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 52.) 22–24., 89–96.

12 Az emelésről a szandzsákok adóit megszabó kánunnámék rendelkeztek, pl. *Dávid Géza*: A Simontornyai szandzsák a 16. században. Akadémiai, Bp., 1982. 93.; *Káldy-Nagy Gyula*: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírásai. Békés M. Levéltár, Békéscsaba, 1982. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 10.) 33., 36.

vonala mögött húzódtott, és az ebben fekvő városok és falvak adóját nem népességük és termelésük alakította, hanem az, hogy nyugalmaik megvásárlásáért mennyire hagyták magukat megerőszakolni, mekkora adóban egyeztek meg a török hatóságokkal és birtokosokkal. Volt néhány olyan szandzsák is, amelyet a két típus keveréke jellemezett, mint például a hatvanit, amelynek nagyobb, déli fele a gazdag és biztosan adózó Jászságot, Hevest és Dél-Borsodot fedte le, kisebb, északi és északkeleti peremövezete a permanens hódoltatás alatt álló Észak-Borsodban és Dél-Abaújban feküdt.

Nagy kár, hogy a belső szandzsákokból éppen a budai nem vizsgálható, mert 1570. évi összeírása elveszett. Publikálva rendelkezésre állnak viszont a kisebb területű simontornyai szandzsák adatai: itt 1570-ben 2056, 1580-ban 1989 dzsizje-fizető családfőt írtak össze.¹³ A csökkenés 67 adóegység, törökül *háne*, a kincstár bevétele csak az időközbeni adónövelés miatt nőtt 7914 akcséval, annyival, amennyit egy jobb falu éves földesúri adója tett ki. A nagy kiterjedésű szolnoki szandzsák szolnoki, szentmiklósi, csongrádi és (mező)túri kerületeiről, törökül *náhiyéiről* 1571–1585 között a dzsizje-fizetők négy felmérése is fennmaradt.¹⁴ Számuk 1571-ben 3964, 1572-ben 3983 (a többlet 19 háne, +0,5%), 1583 előtt 3953 (a csökkenés 30 háne, -0,75%), 1583–1585-ben 3249 (a csökkenés újabb 704 háne, -17,8%). A nagy zuhanást az utolsó két évben élte át a szandzsák, okát minden érintett helynél rávezették a listára. E bejegyzések szerint 30 város és falu (köztük maga Szolnok) lakói 1583 körül „szóródtak szét, futottak el”, adóegységeik csökkentését maga a budai pasa rendelte el, és a szolnoki kádi adott róla bizonylatot. Dzsizjéjüket már 1583-ban, majd két év múlva is a csökkentett háne-szám után fizették. Csak az adóemelésnek köszönhető, hogy a csaknem 20%-os népességvesztés a kincstárnak mindössze 23 406 akcse mínuszt jelentett. Az összeírás végére az írnok 43 új falut jegyzett be alacsony, falvanként 2–10 között járó, összesen 194 dzsizje-fizetővel: ezek a helyek a Bihar felé terjeszkedő szandzsák új szerzeményei voltak, amelyekből mindössze 12 804 akcsét vártak, először vélhetően 1585-ben (kilenc falu ugyan hódoltként szerepel, de semmit nem fizetett).

Úgy látszik, hogy évtizedünkben az adózók növekedésével csak azokon a területeken számolhatunk, amelyekre tömegével dőlt a hódoltságba vándorló, balkáni paraszti népesség: a Temesközben, a Duna–Tisza köze déli felén és Somogyban. A csanádi szandzsák ugyan a Tiszától keletre feküdt, és a temesvári vilájet része volt, de szomszédja a szegedinek hozzá hasonló fekvéssel, természeti, gazdasági és népességi adottságokkal. 1567-ben 5157, 1578-ban 5458 adózó családfőt írtak össze benne.¹⁵ A többlet 301 adóegység, ami néhány lakott hely népességnövekedésének és néhány pusztá hely megszállásának köszönhető. Az

13 Dávid G.: i. m. (12. jz.) 314. (a táblázat „dzsizjefizetők száma” oszlopai).

14 Gyórfy Lajos: Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez (Az 1571-es szolnoki török defter fordítása). Szolnok M. Ny., Szolnok, 1965. (Jászkunsági Füzetek 4.). Az 1572. évi összeírás: ÖNB Mxt 545.; az 1580-as évek első feléből való dzsizje-defter: ÖNB Mxt 605. (datálatlan, az összeírást 1583 előtt fektették fel, a változásokat 1585-ig vezették rá).

15 Káldy-Nagy Gyula: A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Csongrád M. Levéltár, Szeged, 2000. (Dél-alföldi évszázadok 24.)

adónöveléssel megfejelve ez már 50 808 akcse pluszt hozott a kincstárnak, ami egy közepes mezőváros évi földesúri adójának felelt meg.

A szegedi szandzsák népességének változásai az 1546–1578 közötti török összeírások alapján vizsgálhatók.¹⁶ A balkáni telepések beáramlása 1527 után erősödött fel. 1546 és 1560 között a terület déli sávjában, a bácsi, titeli és zombori náhijében 163 puszta helyet szálltak meg; 1570-re településeik a Baja–Szabadka–Martonos vonalig érték. Az erőteljes betelepedés és az ezzel járó népességnövekedés ezután lassult. Vizsgált évtizedünket inkább a területen belüli vándorlás jellemzi, a be- és átköltözés a Tisza menti szegedi, illetve a szabadkai náhijét célozta meg. 1570-ben az egész szandzsákban 10 450 dzsizje-köteles családfőt írtak össze,¹⁷ 1578-ban 10 368-at: a magyar népességű náhijék (vásárhelyi, solti, kalocsai) kisebb-nagyobb népességcsökkenését nem tudta ellensúlyozni a Tisza menti és a szabadkai növekedés, a dzsizje-fizetők száma 82-vel visszaesett.¹⁸ Itt is csak az adó megemlése hozott a kincstárnak 57 288 akcse többletet.

A balkániak a Somogy nagy részét elfoglaló koppányi szandzsákot árasztották el legkésőbb, az 1570-es években itt számíthatunk számottevő többletre. A dzsizje-fizetők száma öt kerületben (koppányi, dombói, karádi, kőröshegyi és marcali) három időpontban vizsgálható.¹⁹ 1566/67-ben 192 lakott helyen 1494, 1573/74-ben 200 helyen 2259, 1580/81-ben 187 helyen 2186 dzsizje-köteles adóegységet írtak össze. A betelepődőknek köszönhetően a szandzsák 1566–1573 között élt át óriási, 51%-os népességnövekedést, a számok ezután enyhe esést mutatnak. Ne higgyünk nekik, a balkániak beözönlése az 1570-es évtizedben is folytatódott, valószínűleg még erősödött is. 1580–1581-ben ugyanis mintegy száz falu balkáni népessége szabados vlah jogállást kapott, amelynek egyik lényeges eleme a könnyített adózás: a dzsizjét és a földesúri adókat fejenként évi 160 akcsés átalányadóval váltották meg, amelyet birtokosuknak fizettek. Számuk az 1580-as összeírásban 860, a csak róluk felvett, 1581-es lajstromban 1110 vlah jogú adózó.²⁰ A szabados jogállás elnyerése után ez a jókora réteg eltűnt a dzsizje-defterekből, ez áll a táblázatból leolvasható enyhe csökkenés mögött. A népesség valójában erőteljesen tovább növekedett, ez azonban a kincstár dzsizjéből származó jövedelmét nem emelte.

A királysággal határos szandzsákok peremvidékein a népességet másként írták össze, mint a hódoltság belsejében. Az 1554-ben felállított füleki szandzsák legbiztosabban behódoltatott törzsterülete Gömör megyét foglalta magában, de a szandzsák sikeresen terjeszkedett Dél-Borsodban, Dél-Abaújban és különösen Torna megyében. Az 1570-es évek második feléből három egymást követő, teljesen azonos tartalmú felmérés maradt fenn a helységek dzsizje-fizető hánéiról,²¹ ame-

16 Részletes elemzésük *Hegy K.*: i. m. (1. jz.) I. 301–321.

17 Az összeírás kiadása *Káldy-Nagy Gyula*: A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben. Csongrád M. Levéltár, Szeged, 2008. (Dél-alföldi évszázadok 24.)

18 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Isztambul; = BOA), Tapu 570.

19 ÖNB Mxt 536. és 582.

20 A somogyi vlah népességről részletesen *Hegy K.*: i. m. (1. jz.) I. 321–334.

21 ÖNB Mxt 587. p. 10–20.: 1577. ápr. 20.; uo. p. 21–32.: 1578. márc. 10.; uo. p. 33–38.: datálatlan.

lyek tipikus határvidéki, még bizonytalanul hódoltatott területet mutatnak. 380 lakott helyet vettek számba összesen 3868 dzsizje-köteles háztartással: egy helysége átlagosan 10,2 háne jutott, ami bizony alacsony szám. Még többet mond az, hogy a helyek 65%-ában, 247 faluban tíz hánénál kevesebbet reméltek megadóztatni. Száz családnál többet csak az abaúji Szikszón (254 háne), a kishonti Rimaszombatban (200 háne), a gömöri Rozsnyón (130 háne) és a borsodi Sajószentpéteren (110 háne) vettek számba, és a 40–100 adóegység után fizetők csoportjába is mindössze hat hely, jobbára város tartozott. Az államnak fizető adóegységek számát éppen olyan alacsonyan határozták meg, ahogy a dikális összeírások a portaszámokat (az ember nehezen szabadul attól a gyanútól, hogy a szandzsák és a megye megosztott az adózókon). Ebből nemcsak a helyzet bizonytalansága érződik, hanem a döntéshozóknak az a törekvése is, hogy a határvidékről származó jövedelem csaknem egészét a birtokosoknak engedjék át, ezzel ösztönözve őket a minél hatékonyabb hódoltatásra. Ráadásul a 380 összeírt helyből 78 egyáltalán nem fizetett a rá kivetett 314 adóegység után, az írnok terminusa szerint „nem jöttek be az összeírásra”. Ha a többi „bejött”, a füleki szandzsákból befolyó dzsizje-bevétel 234 564 akcsét hozott a budai kincstárnak. Korábbi és későbbi források hiányában nem lehet megmondani, hogy itt Buda konszolidációs törekvései hoztak-e tényleges hasznot; e szandzsák viszonyai csak a „központ és periféria” összeírásainak és adóztathatóságának eltérését illusztrálják.

A fülekitől nyugatra fekvő, szintén határvidéki, Hont és Nógrád megyék találkozásában fekvő és észak felé terjeszkedő nógrádi szandzsák mindkét, 1570. és 1579. évi összeírása fennmaradt,²² ami módot nyújt az összevetésre. A szandzsák tíz évvel előbb alakult meg a fülekinél, s harminc év múltán déli települései zömmel megbízhatóan adóztak. 1570-ben 2666, 1579-ben 2658 adóegységet írtak össze benne. A csökkenés olyan kicsi (nyolc háne), hogy inkább stagnálásnak nevezhetjük; csak az adóemelés hozott csekély, 15 468 akcsés dzsizjetöbbletet a kincstárnak – már ha minden helység fizetett. Az összeírt 202 helyből ugyanis 64 falura és három távoli városra olyan általányt vetettek ki, amelyről – igaz, csak a 17. század első felében tapasztalható viszonyok visszavetítésével – azt feltételezhetjük, hogy teljes egészében a birtokosokhoz került.

Végül egy csemegének számító forrás kínálja magát elemzésre, amely nemcsak arra ad választ, hogy emelhető volt-e a dzsizje-fizető háztartások száma az 1570–1580-as években, hanem arra is, hogy az összeírtak tényleg fizettek-e, milyen volt a behajtás hatékonysága. Ez két rövid kimutatás az Esztergom, Komárom, Nyitra, Bars és Hont megyék érintkező területein fekvő esztergomi szandzsák dzsizje-adójának kivetéséről és beszédéséről az 1576. március 31–1577. március 20., illetve 1585. január 3–1585. december 22. közötti két évben.²³

22 Az 1570-es kiadása *Gustav Bayerle: Ottoman Tributes in Hungary According to Sixteenth Century Tapu Registers of Novigrad*. Mouton, The Hague–Paris, 1973. (Near and Middle East Monographs 8.). Az 1579-es: BOA Tapu 581.

23 ÖNB Mxt 587. p. 53–56. és p. 57.

1576-ban a dzsizje behajtásával megbízott adószedő egy 330 települést, azon belül 4231 adóegységet tartalmazó listára vezette rá a befizetéseket és a hátralékokat. Az adóév letelte után két hónappal, 1577. május 19-én fejezte be munkáját: 43 falu 262 háztartásától semmit nem tudott beszedni, négy falu részben fizetett (44 hánényi adóval hátralékban maradt), a többi hely hiánytalanul teljesített. Az eredmény felülmúlja azt, amit egy határszéli szandzsáktól várni lehet: 260 370 akcsét, állami adója 93,2%-át mindössze két hónapos késéssel leróta. Egy szűk évtized múlva, 1585-ben az akkori adószedő, bizonyos Haszan csaus – lehet, hogy ügyetlenebb volt elődjénél – siralmasabb végeredményről adott számot egylapos összesítésében. Meglepő adattal kezdte: ebben az évben 4356 adóegységtől vártak 287 496 akcse dzsizje-bevételt, az adófizető háztartások száma eszerint 125-tel megemelkedett. A 4356 hánéből azonban az előző évben 715, az elszámolás évében újabb 57 „szétszóródott vagy elfutott”, így a szandzsákban 3584 dzsizjére fogható adóegység maradt, amelyektől 236 544 akcséra számítottak – már ez jóval kevesebb az 1576. évi bevételnél. A behajtás is nyomorúságosan haladt, Haszan csaus hat kisebb-nagyobb részletet adott be a kincstárba, az utolsót 1588. június 3-án. A számadást lezárta, majd július 10-én még hozzábiggyesztett egy hetedik részletet, 25 700 akcsét. Ekkor már csak 11 643 akcse hiányzott. A befolyt 224 901 akcse az eredetileg elvártaknak a 78,2%-át érte el, az elmenekülések miatt leszállított összegnek pedig 95%-át. A két időpont egybevetésének végeredménye: kilenc év alatt az esztergomi szandzsák dzsizje-bevétele 35 469 akcséval csökkent, a behajtás ideje 14 hónapról 42 és fél hónapra emelkedett.

A hatékonyságot mérhetjük fel azon a kimutatáson is, amely az egész budai vilájet összes szandzsákjának 1577. és 1579. évi befizetéseit összesíti,²⁴ s amelynek adatait az 1. táblázat mutatja. Az első évben (amely napra pontosan 1577. március 21–1578. március 10. közé esett) a dzsizje-köteles hánék számáról, az ezekből várt és valóban befolyt bevételről adtak számot; a második évben (1579. február 28–1580. február 16.) a „felséges hadjárat” költségeire kivetett rendkívüli hadiadóról, a „flóri”-, azaz forintadóról tartalmazza a kimutatás ugyanezeket a számokat, amikor is hivatalos árfolyam szerint 75 akcsét vetettek ki minden dzsizje-köteles hánéra.²⁵

24 Uo. p. 62–63.

25 A forrást több olvasati hibával közölte *Velics Antal–Kammerer Ernő*: Magyarországi török kincstári defterek. I–II. Athenaeum, Bp., 1886–1890. II. 514–517. Velics a flóri-pénzt (*akçe-i flóri-i sefer-i hümayun*) kuburi- (kardtok-) pénznek olvasta. A kimutatás elkészülte a következőkben rekonstruálható. Mivel a kétféle adót mindkét évben azonos számú dzsizje-hánéra vetették ki (a szám csak a szegedi szandzsákban nőtt), közös összesítésükben a lapok jobb oldali oszlopába szandzsákonként átmásolták a dzsizjéről két évvel korábban készült elszámolást, bal oldali oszlopába szandzsákonként mellé vezették a hadiadó kimutatását. A dzsizje-kimutatás adatait az írnok rendetlenül másolta át, emiatt hat szandzsák esetében hibás a 'háne × 66 akcse = elvárt összeg' szorzás eredménye (ezeket a táblázatban *-gal jelöltem), és össze is kevert tételeket (ezeket szögletes zárójelben javítottam) – többszöri másolás és tisztázás során ilyesmi megesett. A hadiadó számainak tisztázásakor csak a hatvani szandzsák várható bevételét hibázta el.

1. táblázat

Az 1577. évi dzsizje-adó és az 1579. évi hadiadó várt és valóságos bevétele

Szandzsák	Dzsizje, 1577				Hadiadó, 1579			
	Hánék száma	Ezek várt adója	Befizetve	Különbözet	Hánék száma	Ezek várt adója	Befizetve	Különbözet
Budai	10 868	717 288	882 336	+165 048	10 868	815 100	641 475	-173 625
Hatvani*	4 927	322 146	380 149	+58 003	4 927	366 075	191 911	-174 164
Szegedi*	8 425	558 935	560 400	+1 465	8 460	634 500	655 450	+20 950
Simontornyai	1 987	131 142	131 000	-142	1 987	149 025	154 875	+5 850
Mohácsi	2 588	170 808	164 100	-6 708	2 588	194 100	190 350	-3 750
Pécsi	5 208	343 728	343 728	0	5 208	390 600	377 400	-13 200
Siklósi	3 105	204 930	205 000	+70	3 105	232 875	171 075	-61 800
Nógrádi*	2 748	174 240	[125 000]	-49 240	2 748	206 100	150 000	-56 100
Koppányi	2 247	148 302	110 000	-38 302	2 247	168 525	150 000	-18 525
Szolnoki	2 715	[179 190]	?	?	2 715	203 625	?	?
Esztergomi*	4 124	265 056	100 000	-165 056	4 124	309 300	163 525	-145 775
Füleki*	3 959	235 000	127 248	-107 752	3 959	296 925	200 000	-96 925
Fehérvári*	2 558	167 376	92 000	-75 376	2 558	191 850	176 300	-15 550
Szigetvári	4 712	310 992	206 025	-104 967	4 712	353 400	256 425	[-96 975]
Szécsényi	2 053	135 498	120 000	-15 498	2 053	153 975	104 349	-49 626
Szekszárdi	3 188	210 408	210 408	0	3 188	239 100	142 792	-96 308
Összesen	65 412	4 275 039	3 757 394	-517 645	65 447	4 905 075	3 725 927	-1 179 308

Az összesítés számai nagyrészt megerősítik, kisebbrészt cáfolják (például az imént látott esztergomiban) mindazt, amit az egyes szandzsákok eddig idézett összeírásai és elszámolásai mutattak. Két esetben óriási az eltérés. A szegedi szandzsák 1570-es évekbeli összeírásaiban 10 450, illetve 10 368 dzsizje-hánét számoltam össze, az összesítés kétezerrel kevesebbet ír. Ez csak azzal magyarázható, hogy nemcsak a koppányi szandzsákban, hanem itt is hatalmas vlah jogú népesség élt, csak a szegedi összeírás írnoka ezt nem jegyezte fel – ha így volt, eljárása szokatlan. A solnoki szandzsákban pedig nagyobb lehetett a zűrzavar, mint amekkorát a helyi elszámolás mutat. Esetében egyetlen fillér dzsizje- és hadiadó-befizetést sem nyugtáz a kimutatás, ami lehetetlen (ennek ellenére a szandzsákból ténylegesen befolyó jövedelmet kénytelen voltam nullának venni). A tanulság a határszéli szandzsákokra igencsak megszívleendő. A dzsizje behajthatatlan része az esztergomi, a füleki és a szigetvári szandzsákban volt a legmagasabb, de jókora hátralékkal zárt a nógrádi és a nyugati határ felé terjeszkedő fehérvári és koppányi szandzsák is. Ez azt a sejtést erősíti, hogy a királyságba átnyúló határsávban az állami adók behajtása nehezen ment, innen csak a dúló-rabló szpáhi-csapatok számíthattak rendszeres bevételre. Gondolkodásra késztet a beszedett dzsizje végösszege is. 3 757 394 akcséra rúg, ami az ismeretlen

szolnoki bevétellel négy millió felé járhatott. Az Ágoston Gábor által elemzett összesítés egy évvel később, 1578/79-ben 5 229 259 akcse bevételt jelentett a budai vilájetből,²⁶ a feltételezett négy milliónál 1,2 millióval többet: ez csak a Balkán hozzájárulása lehetett.

Végül lássuk a behajtás százalékokban kifejezhető hatékonyságát. Szokollu Musztafa pasa kormányzásának utolsó évében – amikor újra bajok mutatkoztak –, a sok elmaradás ellenére, a (táblázat élén álló) belső szandzsákok túlfizetései-nek, azaz túladóztatásának köszönhetően az eltervezett dzsizje 88%-a rendben befolyt, ami az ismeretlen szolnoki befizetéssel együtt elérhette a 90%-ot. A két évvel később, már Kara Üvejsz pasa regnálása idején kivetett rendkívüli hadiadónak csak 76%-át sikerült behajtani, és az elmaradásban belső és határszéli területek egyaránt élén jártak.

Az egyenetlenül fennmaradt források csak nyolc szandzsák összeírásainak a dzsizje felől közelítő vizsgálatát tették lehetővé (a nyolcból egy ráadásul a temesvári vilájethez tartozott), a budai tartományt pedig tizenöt hódoltsági szandzsák alkotta. Nem biztos, hogy a nyolc példája áll mind a tizenötre, de a vilájet összesített bevételi elszámolásával együtt annyit mindenképpen érzékeltet, hogy a budai kincstár a dzsizjéből ebben az időben már nem számíthatott jelentős többletbevételre. Ágoston Gábor táblázatba rendezett adataiból²⁷ is az derül ki, hogy az 1559 és 1580 közötti háromszoros emelkedés nagyjá 1559 és 1578 közé esett. Az 1578/79 és 1580/81 közötti három év (közepén Üvejsz pasa adóösszeírásával) mindössze 143 879 akcse (2,75%) többletet hozott. Az 1579-es hadiadó háromnegyedes eredménye is azt sejteti, hogy a pénzben követelt adók teljesítésében a hódoltság lakói fizetőképességük határához közeledtek.

A szultáni birtokok és a kincstári monopóliumok bevétele

A szultáni hász-birtokok és a pénzügyi egységek, a mukátaák jövedelmezőségét együtt kell vizsgálnunk, mert – ahogy már utaltam rá – a dzsizjét kivéve a kincstár közvetlen bevételeit mukátaákba csoportosították, és többnyire bérletbe adták (vállalkozó bérlő híján fizetett alkalmazottal kezeltették), ezért a jövedelmek hol a hász-birtokok felsorolásaiban, hol a pénzügyi elszámolásokban jelennek meg. Legteljesebb forrásaink a birtok-defterek, amelyeknek élén mindig a szultáni hászok, azaz a kincstári kezelésben tartott pénzbevételek és azok a települések állnak, amelyeknek minden állami és földesúri adója a szultánt illette. A budai vilájetet alkotó tizenöt hódoltsági szandzsák hászokból származó jövedelmeit egyetlen időpontban sem lehet összesíteni, csak hol ennek, hol annak az adataival számolhatunk. Ezért azoknak a szandzsákoknak az adatait gyűjtöttem össze, amelyekről több évből maradt birtok-defter (meg kell alkudnunk azzal, hogy nemcsak a vizsgált 1570-es évtizedből, hanem többféle, rövidebb-hosszabb idő-

26 *Ágoston G.*: A hódítás ára i. m. (2. jz.) 373.

27 Uo.

szakból), és ezekben próbálok a szandzsák fekvésétől, adottságaitól és a budai kincstár ma már nem mindig világos megfontolásaitól alakított típusokat szétválasztani.

A szultáni tanács mindegyre arra utasította az összeírások készítőit, hogy az előzőhöz képest minél több új bevételi forrást tárjanak fel, s abból minél többet csoportosítsanak a közvetlen kincstári bevételek közé;²⁸ a többlet török terminusa a *zijáde*, a kincstár számára ebből leválasztott hányadé az *ifráz*, s a kérdések kérdése a kettő viszonya. Papíron ugyanis könnyű volt többletet kimutatni: meg kellett emelni az adókat. Például a Heves megyei Abony földesúri adói így alakultak az egymást követő összeírásokban: 1546-ban 3640, 1559-ben 3375, 1562-ben 3985, 1570-ben 5000, 1580-ban 5000 és 1591-ben 6500 akcse.²⁹ De hogy lehet a mindig szpáhik kezén lévő Adony 1562-ben feltárt 610 akcse adótöbbletét a kincstárba irányítani? Csak úgy, ha a több helységet magukban foglaló birtokokat minden összeírás után szétdobálják, és az új értékeknek megfelelően, másként újraépítik: a sok törődéssel járó művelet végén marad valahány birtokos nélküli falu, amelyet kincstári kezelés alá lehet vonni.

A vizsgálható szandzsákok közül ezt az elvárt, „klasszikusnak” vélhető eljárást egyedül a szegedi szandzsák 1570. évi összeírója követte. Itt a szultáni ház-birtokok bevétele így alakult: 1560-ban 1 732 962, 1570-ben 2 857 283 akcse. A növekedés jókora: 1 124 321 akcse.³⁰ Az első időpontban 151 lakott hely adózott a kincstárnak, közöttük még csak két város (Vásárhely és Titel), valamint 57 pusztá; a másodikban már 178 lakott hely, közöttük kilenc város (Szeged, Vásárhely, Szentes, Solt, Pataj, Fajs, Foktő, Baja, Kuzsdin), a keveset hozó puszták száma viszont 37-re apadt. Az összeíró emberfeletti munkát végzett, a birtokok egész addigi megoszlását átrendezte. A kincstár teljes többletjövédelme a szultán új birtokaiból származott, a szegedi mukátaa bevételei ugyanis 40 000 akcséval összementek, 1560-ban 274 962, 1570-ben 234 572 akcsét tettek ki.³¹

Volt olyan szandzsák, ahol sem a kincstár, sem az összeírók nem követték a szorgos gyűjtögetésre ösztönző utasítást: ilyen a hódoltság védett belsejében fek-

28 Erre utasító, 1559–1577 között kelt parancsokat idéz *Káldy-Nagy Gy.*: Magyarországi török adóösszeírások i. m. (11. jz.) 45.

29 *Fekete Lajos*: A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jász Múzeum, Jászberény, 1968. (Jászsági Füzetek 4.) 59.; BOA Tapu 318. p. 6.; *Bayerle Gusztáv*: A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből. Hatvani Lajos Múzeum, Hatvan, 1998. (Hatvani Lajos Múzeum. Füzetek 14.) 135–136.; BOA Tapu 662. p. 31., Tapu 823. p. 109.

30 BOA Tapu 333. p. 2–5., Tapu 551. p. 2–9.

31 A jelen vizsgálat célja annak feltárása, hogy jelentkeztek-e újabb jövedelmek, s ha igen, milyen forrásból. Ennek érdekében minden szandzsáknál igyekszem szétválasztani az adózó helységek birtoklásából és a mukátaák egyéb forrásaiból származó bevételeket. A mukátaák nem birtoklásból eredő, leggyakoribb bevételei a következők voltak: minden kereskedelmi áru összes váma, piaci és vásári helypénzek, a piacfelügyelet díja, a kincstári tulajdonú boltok és mészárszékek bérleti díjai, a kincstári ingatlanok eladásából befolyt pénz, az állatfej- és boza- (erjesztett ital) árudák és a gyertyaöntődék bevétele, idézési illetékek, az örökös nélküli hagyatékok elárverezéséből befolyó pénz, az állami állások átmeneti megüresedésének pénzmaradék, a szökött szolgák és elbitangolt állatok megtalálásának díja, a rabok utáni adó.

vő pécsi. Itt 1561-ben még három város, tizenkét falu és négy pusztta teljes jövedelme folyt a kincstárba. Bár többségük sokat fizető bortermelő hely volt, hamarosan mindet birtokosok kezére adták.³² 1570-ben a budai kincstár innen csak 292 500 akcsét hozó mukátaa-jövedelemre tartott igényt. 1590-re ez is 153 500 akcséra apadt. Emiatt egy várost és három falut 72 687 akcse bevétellel újra állami kezelésbe vettek, a Pécsről származó teljes állami bevétel azonban így is jócskán alatta maradt az 1570. évinek.³³ A szultáni hász-birtokok jövedelmezősége tehát az összeírók és a kincstár ma már nehezen érthető megfontolásai miatt is nagy eltéréseket mutathatott.

A tárgyalás eddigi sorrendjét megfordítva nézzük először a határ menti szandzsákokat. A nógrádiban 1580-ban a kincstár mindössze egy jobb falut és egy pusztát tartott saját kezelésében 38 000 akcse jövedelemmel; mivel ezt az egyetlen falut „új szultáni hászként” jegyezték be a defterbe,³⁴ valószínű, hogy itt korábban az állam semmilyen bevételre nem tartott igényt.

A biztosan adóztatott belső és bizonytalan külső területeket egyaránt magában foglaló hatvani szandzsák nagyobb, gazdagabb jászági, hevesi és délborsodi része viszont évtizedeken át kimeríthetetlen aranybányának tetszett. A szandzsák szultáni birtokait a következő végösszegekkel jegyezték a birtok-defterekbe: 1559-ben 694 554, 1580-ban 849 242, az 1590-es évek elején 734 242 akcse.³⁵ Az első két év közötti hosszú, huszonegy éves időszakra eső 154 688 akcsés többlet nem látszik soknak, pedig az. 1570-ben ugyanis, a kincstár kiadásait mérséklendő, megszüntették a hódoltsági várkatonaság gyalogos csapatnemeinek készpénzzel való fizetését, helyette kollektív birtokokat, úgynevezett zsold-tímárokat osztottak nekik. Az új fizetési forma a várkatonasághoz csoportosította át a szandzsákokban beszédhető jövedelmek jókora részét; s minthogy az ő eltartásuk létkérdés volt, biztosan adózó helyeket adtak nekik, nem egyszer éppen a szultáni hászok közül. 1580-ban a hatvani szandzsák 295 zsold-tímáros várvédője élt 23 megbízhatóan fizető falu és 8 pusztta, valamint 7 hódoltatásra kiszemelt hely összesen 237 900 akcse adójából; ezt a nem kis tételt az adóprés megszorításával úgy sikerült elvonni a szandzsákból behajtható összes adóból, hogy sem a szpáhik, sem a kincstár érdekei nem sérültek. A módszert a Jászság példája illusztrálja ékesen. Kezdetben összes települését szultáni birtokba vették. 1580-ra csak Jászberény maradt ebben a státuszban, a kincstárt azonban nem érte kár, a város ekkori 180 000 akcsés adóterhe csaknem háromszorosa volt az összes jász hely kezdeti adójának. A hatvani szandzsák 849 242 akcsés szultáni hász-bevételének jóval több mint felét négy város, Gyöngyös, Jászberény, Pásztó és Miskolc dermesztően megemelt adói biztosították. A szegedi szandzsákban a kincstári jövedelmeket sok kis falu szorgos gyűjtögetésével

32 A pécsi mukátaa 1555–1572 közötti elszámolásainak kiadása *Hegy Klára*: Török források Pécs 16. századi történetéhez. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2010. (Források Pécs történetéből 3.)

33 Az 1570. évi adatok: BOA Tapu 480. p. 3., az 1590. évek: uo. Tapu 652. p. 2.

34 *Bayerle, G.*: Ottoman Tributes i. m. (22. jz.) 95.

35 BOA Tapu 318. p. 2–3., Tapu 662. p. 3., Tapu 675. p. 3.

emelték meg, itt a városok kiszípolozásával: ebben a két szandzsák különbözött. Abban viszont megegyeztek, hogy kincstári bevételeik túlnyomó része adókból és ezek emeléséből származott: a hatvani mukátaa 1559-ben mindössze 57 550, 1580-ban 62 667, 1591-ben 62 775 akcsét hozott. Végül az 1590-es évtized elejének lecsökkent hász-bevételei ezúttal is azt jelzik, hogy az állam jövedelmeit a kimerülőben lévő adózók már nem tudták tovább növelni.

A simontornyai szandzsákban kevés szultáni hász-birtokot különítettek el, jövedelmük 1565-ben 32 720, 1570-ben 106 030, 1580-ban 107 470 akcsét hozott.³⁶ Ebből az évek sorrendjében 19 000, 18 817 és 19 357 akcsét tett ki a mukátaák bevétele,³⁷ amelynek nagyjából ötödét a Duna és a Sárvíz halászhelyein szedett tized adta. Az első időpontban ezen kívül egyetlen falu adói folytak a kincstárba. Tamási és Döbrököz gyalogos védőit már az 1550-es években zsold-tímárokra ültették, az általános átálláskor, 1570-ben így csak a további három vár 173 katonájának kellett helyet szorítani a birtokosok között. Kecské-káposzta megoldás született: egy részük helyben, egy részük közeli szandzsákokban kapott birtokot, a kincstárnak pedig már négy falu jutott: innen a bevétel háromszoros növekedése, amely azonban ezzel együtt is igen alacsony maradt, jottányit sem enyhített a budai kincstár gondjain.

Egészen más helyzetet tükröznek a budai szandzsák (nem az egész vilájet, hanem központi szandzsákja) birtok-defterei, amelyek sajnos csak két időpontból maradtak fenn, éppen a fontos 1570. évi hiányzik. 1562-ben a szultáni hászok jövedelme 4 343 857, 1580-ban 8 897 789 akcséra rúgott,³⁸ több mint kétszeresére növekedett szűk két évtized alatt. Könnyű megtalálni a húzóerőt: Vác élő állatok után szedett vámbevétele 1 044 775 akcséról 4 077 650-re, Budáé 152 000-ról 523 030-ra, Földváré 74 833-ról 1 433 200 akcséra nőtt.³⁹ A három vámhely teljes bevétele 1562-ben 1 271 608, 1580-ban 6 033 880 akcse: a kettő különbsége, a 4,75-szörös növekedés éppen kiteszi – túl is lépi – a szultáni hász-jövedelmekben mutatkozó többletet.

A Duna és a mellette vezető főút, a hódoltsági kereskedelem kettős ütőere mentén dél felé továbbhaladva a szekszárdi szandzsákot vizsgálhatjuk meg három időpontban, sajnos azzal a hátránnyal, hogy csak az első birtok-defter írónka különítette el a mukátaa-bevételeket a földesúriaktól, utódai egy tételbe vonták össze őket. Az arányok azért így is sejthetők. A simontornyainál is kisebb területű szandzsák kincstári bevételei 1565-ben 954 615, 1570-ben 952 080, 1580-ban 1 049 195 akcsét tettek ki.⁴⁰ Az első időpont jövedelmének több mint fele, 481 723 akcse a mukátaákból származott, amiből a tolnai és a paksi marhavam és átkelési illeték (*ubur*) 287 139 akcséval részesedett, az összes bevételnek

36 Dávid G.: i. m. (12. jz.) 73.

37 BOA Tapu 353. p. 16., Tapu 505. p. 30., Tapu 659. p. 24.

38 BOA Tapu 345. p. 9–13., Tapu 590. p. 5–7. (Az 1580. évi szám az írónk számítási hibáitól megtisztított, újraszámolt végösszeg.)

39 Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. Pest M. Levéltár, Bp., 1985. (Pest megye múltjából 6.) 155–157., 255–256., 676.

40 BOA Tapu 353. p. 3., Tapu 505. p. 59., Tapu 659. p. 3.

éppen a harmadát adta. Ezt öt olyan kisebb forgalmú hely növelte 178 097 akcséval, ahol dunai vagy sárvízi kikötő, átkelő vagy vámhely állt (a Sárvízen kettő, egyik Szerdahelynél, valamint Ete, Anyavár, végül Báta a Dunánál): ezeket is beszámítva a kereskedelmi forgalomból származó bevétel az összes jövedelem 48,7%-ára emelkedik. A következő két időpontban az arányról csak annyi érződik, hogy nem változott számottevően. 1565-ben a Tolnárol befolyó vám- és minden más földesúri és mukátaa-bevétel együtt 418 647, 1570-ben 419 052 akcse volt, Pakson ugyanezek a számok 96 889, illetve 116 800 akcse. Vagyis: a szekszárdi szandzsákban a kincstár jövedelmei fele-fele arányban oszlottak meg néhány fizetni képes mezőváros adói és a kereskedelmi forgalom haszna között, s a szolid emelkedés vélhetően az utóbbi mérsékelt erősödésének köszönhető.

A dunai vámok és átkelők növekvő jövedelmezőségét látva érdemes egy pillantást vetni a Tiszára is. Azt már tapasztaltuk, hogy a szegedi szandzsák kincstári bevételeiből a mukátaák szerényen részesedtek. Ezekben belül a kereskedelem haszna még kisebb, de ez érthető: Szegedig a folyó mindkét partja mocsaras és járhatatlan volt. Szegeden is hajtottak át állatokat, de nem vámot, hanem csak átkelelési illetéket szedtek utánuk (ezt hamarosan bővebben érintem), a vámbevételek nagyját a Maroson érkező só adta. A szolnoki szandzsák viszont a Tiszántúlról nyugat felé hajtott sok ezer szarvasmarha útvonalán feküdt, számukra a szolnoki híd kínálkozott legbiztosabb átkelőnek. A szandzsáknak egyetlen birtok-deftere ismert 1580-ból, a szultáni hászok bevétele csak ekkor vehető számba.⁴¹ Más időpontok adataival nem hasonlítható össze, jövedelemarányai azonban tanulságosak.

A szandzsák összes kincstári bevétele 1 574 132 akcsét tett ki,⁴² amiből 415 812 akcse (26,4%) a mukátaákból folyt be. Az utóbbi összeg részletei nem választhatók szét, de a hozzá tartozó tételek felsorolásának élén a szolnoki híd átkelelési illetéke áll. Később látni fogjuk, hogy a szarvasmarhákat itt sem vámosták, csak az átvonulásukat adóztatták. Az összjövedelem fennmaradó mintegy háromnegyede tíz város – köztük akkorák, mint Debrecen és Túr – és négy falu földesúri jövedelmeiből állt össze, hozzájuk képest az a bevétel, amely az állatoknak nem vámolásából, csak átkeleléséből származott, egyáltalán nem lebecsülendő.

Az eddigi, rémisztő számtenger végső tanulsága az, hogy – mivel a kincstári bevételek két forrásból: a birtokosként kezelt települések földesúri adóiból és a mukátaák hasznából származtak – növelésük érdekében vagy az egyiket, vagy a másikat (mindkettőre ritkán volt esély) kellett jövedelmezőbbé tenni. A szegedi, a hat-

41 BOA Tapu 658. p. 1–2.

42 A biztos hász-jövedelmek után a forrás két csoportban még 3 várost, 41 falut és egy átkelőhelyet is felsorol. Ezek korábban szpáhik birtokában voltak, ám a kállói vár felépítése után Erdélyhez pártoltak, megtagadták összesen 143 389 akcse adójuk megfizetését. A korábbi állapot helyreállításig a szultáni birtokokhoz csatolták őket; bevételre egyáltalán nem számítottak tőlük (a defter erősen töredékes másodpéldánya a birtokkategóriák összesítésekor nem is említi a rájuk számolt jövedelmeket: ÖNB Mxt 613.). Az esetből két dolog következik: 1. a jövedelmüket vesztett szpáhikat kárpótolni kellett, s ez olyan jól sikerült, hogy e teher ellenére a szandzsákból származó összes bevétel 40%-a a kincstáré maradt; 2. a peremvidékek jövedelmei még a vazallus Erdéllyel határos vidékeken is bizonytalanok voltak.

vani és részben a szolnoki szandzsákban a szultán közvetlen birtokába vont települések számát igyekeztek szaporítani, az Alföld gazdagabb vidékein a módos mezővárosokra vadásztak előszeretettel, és lemondtak a korábban begyűjtött, kisebb falvakról. Az 1580-as évek elején mutatkozó zavarok azonban azt jelzik, hogy ez a módszer az adózók kimerülése miatt csökkenő többletet hozott. A mukátaa-bevételek zöme nem volt növelhető, hiszen a gazdátlan hagyatékok, az elbitangolt és megtalált állatok, a bérbe adható boltok és a piaci árusok száma nem igen emelkedett. Egyetlen gazdasági ág hozott éppen a vizsgált évtizedben meredeken emelkedő bevételt: a kereskedelem, azon belül is a nyugat felé irányuló élőállat-export.

A marhatenyésztést és -kivitelét nem a budai pasák bölcs intézkedései lendítették fel, hanem a nyugat-európai kereslet; az viszont már az ő felelősségük volt, hogy felfedezik-e a benne rejlő lehetőségeket, és hogyan élnek velük.

A budai kormányzók és kincstárnokaik azonnal cselekedtek, gyors ütemben emelték a kiviteli vámot. Abban sajnos hiába reménykedünk, hogy az időben egymást követő és a hódoltság különböző pontjain készített vámnaplókból kristálytiszta tarifasort állíthatunk össze, mert minduntalan eltérésekbe⁴³ és következetlenségekbe botlunk. Káldy-Nagy Gyula a Vácott végrehajtott vámnövelést a következő módon összegezte. A hidzsra 968. évének végéig a kivitelre hajtott marhák és lovak darabja után 10 akcse vámot szedtek, amelyet a következő muszlim év első napjától, 1561. szeptember 11-étől 12 és fél akcséra növeltek. A tarifa újabb, drasztikus emelésére 1563-ig került sor, ebben az évben Vácott már a korábbi díj négyszeresét, 50 akcsét (egy gurust) számoltak minden állatra, ami 100 dénárral volt egyenlő.⁴⁴ A Káldy-Nagy által használt mukátaa-elszámolást egybevettem egy másik váci forrással, amely értéktelenebb, mert töredezett. 1546 nyarán kezdődik, egymáshoz nem kapcsolódó, kis időegységek bejegyzéseit tartalmazza egészen 1561 novemberéig,⁴⁵ és egymást érik benne a következetlenségek. 1546-ban leggyakrabban 12,5 akcséval vámolták a marhákat, de akad 10 és 14 akcsés kivetés is (eltekintve a vámosok hibás szorzásaitól). 1549 tavasza és 1550 tavasza között 10 és 12,5 akcséval egyaránt találkozunk, 1561 őszén általános a 12,5 akcse, míg végül 1561. november elején megjelenik az 50 akcsés vámtéher mind a lóra, mind az ökörre.

A kép országosan is nagy eltéréseket mutat, bár a források hiánya szűkre szabja a látóhatárt; a nagy összevisszaság azt mutatja, hogy akár egyazon helyen hol kiviteli vámnak, hol átkelési illetéknek látszó összeget szedtek, hol meg semmit.⁴⁶ 1555

43 A Budán és Vácott szedett marhavám eltérésére *Fekete L.*: Budapest a törökkorban i. m. (1. jz.) 247., 255.: 71. jz.

44 *Káldy-Nagy Gyula*: Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560–1564-ben. Történeti Statisztikai Évkönyv (1965–66) 45. Az általa kiadott forrás jelzete: ÖNB Mxt 577.

45 ÖNB Mxt 579. p. 65–188.

46 Teljes vámmentességgel Fehérvárról találkozunk 1562-ben. Ebből az évből két rövid lista is maradt azokról a szarvasmarhákról, amelyek után „azóta, hogy a váci kikötőn át hajtott marhákra darabonként egy gurust rendeltek leróni”, Fehérvár mellett elvonultukban semmi nem fizeten-

őszén Pécssett „a szentlőrinci vámmal együtt” 1 (!) akcsét róttak ki marhánként, miközben a vámszabályok a mészárosoknak levágásra hozott állatokat is 2 akcséval terhelték.⁴⁷ A fehérvári vámon 1558 szeptembere és 1559 szeptembere között teljes zűrzavar tapasztalható, egy-egy marhát hol 2, hol meg 5 akcséval vámoztak, de a két érték között is találkozunk mindenféle tört szorzószámokkal. 1574 tavaszán Váccal ellentétben még általános a 12,5 akcsés vám, amely május 7-én végérvényesen eltűnik – újabb fordulópont! –, hogy helyére a 2 akcsés átkelési illeték (*ubur*) lépjen.⁴⁸ A szolnoki vám 1575. április 1-jével kezdődő elszámolásába az átkelésnek marhánként ugyanezt a 2 akcsés díját (*resm-i ubur*) jegyezték be,⁴⁹ ahogy tíz év múltán a szegedi vámosok is csak ezt számolták el állatonként.⁵⁰

A zavaró, de feloldhatatlan következetlenségeket tudomásul véve a következő folyamat látszik valószínűnek. A hódoltság budai hatóságai azonnal lecsaptak a növekvő marhaexport kínálta pénzforrásra, és helyenként már az 1550-es években, a legnagyobb forgalmat áteresztő váci vámon 1561 őszén az ökrök kiviteli vámját 10-ről 50 akcséra emelték. A srófot ezután már nem húzták tovább (talán azért sem, mert nemcsak az ország területén, hanem minden másan, így az állatexport hasznán is osztozkodni kellett a királlyal). Nem is volt szükség újabb emelésre, az erősödő kivitel e nélkül is egyre nagyobb hasznot hozott (gondoljunk vissza Vác, Buda és Földvár meredeken emelkedő vámbevételeire). 1574 tavaszán átalakították viszont a vámhelyek rendszerét, aminek célját és logikáját a szűkös források is felfedik. Minthogy az állatokat csak egyszer terhelték kiviteli vámmal, ennek beszedésére megtartottak néhány kiemelt vámállomást, amelyek – úgy látszik – mind a Duna mentén feküdtek (Földváron 1580-ban is 50 akcsét szedtek).⁵¹ Több, a forgalom útjában fekvő korábbi vámhelyet – Fehérvárt, Szolnokot, Szegedet és nyilván még több másikat – átkelővé fokozták le, ahol egyrészt ellenőrizték a kiviteli vám befizetését, másrészt állatonként két akcséval megadóztatták az átvonulást.⁵² A rejtett emelés a kiviteli

dő. A forrás kiadása *Vass Előd*: Zwei türkische Fährlisten von Ráckeve und Dunaföldvár aus den Jahren 1562–1564. *Acta Orientalia* 25. (1972) 451–463. A lista legkorábbi bejegyzése 1562. májusi, ami megerősíti azt a fenti adatot, hogy a nagy váci tarifaemelésre 1561 novemberében kerítették sort.

47 *Hegy K.*: Török források Pécs i. m. (32. jz.) 11., 39. Pécssett utójára 1560 decemberében vámoztak marhát (uo. 106.), 1572-ig tartó forrásainkban többet nem találkozunk vele, ami hatósági beavatkozást feltételez; arra, hogy „a forgalom az 1550-es évek végén a pécs–radkersburgi útról éppen átterelődőben volt a Simontornyáról a Balaton déli partjával párhuzamosan futó vonalra”, *Szakály Ferenc* hívta fel a figyelmet: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 4. (1973) 69.

48 ÖNB Mxt 595., paginálatlan, a forrás 1583 tavaszán zárul.

49 ÖNB Mxt 574.

50 *Káldy-Nagy Gyula*: Szegedi török számadáskönyvek az 1585–1588-as és az 1670-es évekből. Csongrád M. Levéltár, Szeged, 2002. (Dél-alföldi évszázadok 18.)

51 *Káldy-Nagy Gy.*: A budai szandzsák i. m. (39. jz.) 256.

52 E kettős cél a bejegyzésekből is világosan kitetszik. A tételek így épültek fel: a tőzsér neve, alatta: „a vám leróva” (a *gümrük* szó vagy rövidítése után a *resid* = befizetve szóból korszosult kettős ferde vonal), alatta: az „átkelés” szó (*ubur* vagy *resm-i ubur*) és a díj összege (a sor és a hónap végén mindig 'a marhaszám × 2 = átkelési díj' számait összesítették). Az 1585-tel kezdődő

vámon kívül még annyiszor két akcse többletet hozott a kincstárnak, ahány marhát ezeken az átkelőkön áthajtottak – egy út során esetleg többször is.

A budai kincstár konszolidációját tehát mindent megelőzve az élőállat-kivitel 1570–1580-as évekbeli tetőzése és ennek sokszorosára nőtt vámbevétele tette lehetővé, emellett az alföldi és Alföld peremi mezővárosok megemelt adói biztosították, amely helyek többsége ismét csak az állattartásnak köszönhette átmeneti gazdagodását. Igaz ugyan, hogy Buda deficitje már 1553-tól 1569-ig 22 millióról 10 millióra szállt alá,⁵³ de az európai konjunktúra külső segítségével még ennek a tízmilliónak az eltüntetése és az önellátás fenntartása is reménytelen lett volna.

Szokollu Musztafa pasa 1566-ban lett budai beglerbég. Nagybátyja, a hivatalát sokáig megőrző Szokollu Mehmed nagyvezír támogatásával páratlanul hosszú ideig, tizenkét évig állt a vilájet élén. Kormányzása szerencsés évtizedre esett: véget értek a várháborúk, az 1568-ban megkötött béke végre regenerálódni engedte a hódoltság népét és gazdaságát. A béke, egyetlen ember tartós kormányzása és a nyugat-európai mezőgazdasági kereslet önmagában jótékonyan hatott a budai kincstár helyzetére, amely már 1569-ben nyolcmillióval kevesebb isztambuli támogatásra szorult, mint egy évtizeddel korábban. De Szokollu Musztafa is megtette a magáét. Legnagyobb bravúrja az 1570-es, az egész vilájetben megejtett összeírás, amely mérföldkönek tekinthető. A felmért jövedelmeket úgy csoportosította át, hogy részt kapott és megélhetéshez jutott belőlük több ezer, addig zsoldot húzó, ezután zsold-tímárokból élő várkatona, s ettől sem a szultáni hász-birtokok, sem a szolgálati birtokosok nem rövidültek meg, a kincstárt nyomasztó zsoldteher viszont enyhült. Az ő idejére esik a vámhelyek és átkelők rendszerének átalakítása is. Ha már az a malőr érte, hogy érdemeiért a szultán megfojtatta, legalább mi adjuk meg neki a végtisztességet.

Kara Üvejsz pasa 1579. évi adóösszeírása

Murád szultán 1578. szeptember 17-én a Kara (Fekete) melléknévvel illetett Üvejsz pasa birodalmi fődefterdárt, minden pénzügy legfőbb szakértőjét nevezte ki budai beglerbégné.⁵⁴ A szultán ifjúkori barátjának, a fővárosi hatalmasságnak nem tetszett a világ végén fekvő, rozszant Buda, és csak hosszas tiltakozás és

szegedi számadások első két lapját Fekete Lajos korábban kiadta (*L. Fekete: Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. I–II. Akadémiai, Bp., 1955. I. 424–441.*); mind ő, mind a teljes szöveget publikáló Káldy-Nagy Gyula (ld. az 50. jz.-et) „pénz”-nek, azaz dénárnak olvasta az összegek fölött álló szócsonkot, amelynek több feloldása lehetséges („érték, összeg, akcse, pénz”). Mind a szegedi, mind a pécsi, a fehérvári és a szolnoki elszámolások gyakran, soronként és/vagy havonként összesítették a bevételi tételeket, úgy, hogy mindennemű átszámítás nélkül összeadták őket (a dénárokat előbb kettes osztással akcsévá kellett volna konvertálni): egyértelmű, hogy mindegyik, a szegedi is egyetlen pénznemmel, akcséval számolt.

53 Az összegek: *Hegyí K.: A török hódoltság várai i. m. (1. jz.) I. 173–174.*

54 *Dávid Géza: A budai beglerbégek jövedelmei és birtokai a 16. században. In: Uő: Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok. Akadémiai, Bp., 2005. 221.: 23. jz.*

halogatás után, október közepén indult el új állomáshelyére. Megbízatását 1580. június 3-áig viselte, így mindössze másfél éve volt arra, hogy Szokollu Musztafa művét, a budai kincstár rendbetételét beteljesítse. Ha már nem tudott kitérni a megbízatás elől, tisztességgel helyállt minden, számára jobbára idegen feladatban, amely elé a poszt állította. Béccsel és a magyar országnagyokkal szemben békére törekedve, de eréllyel képviselte a Porta érdekeit. Sokat foglalkozott a hódoltság várai erősítésével, a várkatonaság ellátásával és megfegyvelésével. Gondja volt a forgalom, az áruszállítás és a kereskedelem biztonságára, és még azzal is személyesen törődött, hogy enyhítsen a kádik elé citált alattvalók kiszolgáltatottságán.⁵⁵

A pénzügyek terén két komoly intézkedést hozott, másfél évből nem is telt többre. Az egyikről már szó esett: 1579-ben egyszeri, egyforintos hadiadót vetett ki minden adóegységre. A kivetés háromnegyedét behajtották, ez négymillió akce körüli pluszt hozott Budának.

Másik vállalkozása nagyobb és időigényesebb volt, s valószínűleg komoly reményeket fűzött hozzá. 1579 tavaszán azzal az ötletével fordult a szultáni tanácshoz, hogy a Buda alá tartozó határ menti szandzsákokban, különösen a fülekiben, a hatvaniban és a szigetváriban új összeírást kellene készíteni, mert az előző felmérés óta puszták népesedtek be és lakott helyek üresedtek ki; egyúttal azt javasolta, hogy az összeírás során feltárt többletből senki ne részesedjék, az egészet tegyék szultáni hásszá, azaz kincstári bevételé. A szultáni tanácsot annyira fellelkesítette a javaslat, hogy május 20-án hét szandzsák összeírását rendelte el, a Drávától és Al-Dunától délre a szendrőiét és a pozsegaiét, a hódoltságiak közül pedig a szigetváriét, a pécsiét, a fülekiét, a hatvaniét és a szécsényiét (azért csak ennyit, mert a szerémi és a szegedi összeíráson előző évben már túlestek); azzal is egyetértett, hogy minden feltárt többletet irányítsanak a kincstárba.⁵⁶ A tanács 1580. február 28-án elküldött rendeletéből kiderül, hogy addigra a felsoroltakon kívül a budai szandzsák új összeírásával is végeztek, két hónappal később pedig az, hogy a nógrádi szandzsákot is felmérték.⁵⁷

Üvejsz pasa további felterjesztései és a tanács ezekre adott válaszai a részeredményekről és a végeredményről is beszámolnak. Kezdjük a végén: a pasa 1580 áprilisában jelentette a Portán, hogy a pozsegai, szigetvári, pécsi, hatvani, füleki, nógrádi és budai szandzsákok összeírása 1 551 800 akce többletjövedelmet tárt fel.⁵⁸ Az előző hónapokban, ahogy az összeírások készültek, több részeredményt is hírül adott; ezek szerint a szigetvári és a pécsi szandzsákban együtt 331 600, a pozsegaiban 230 000, a budaiban 200 000 akce pluszt találtak az elő-

55 *M. Tayyib Gökbilgin*: Kara Üveys paşa'nın Budin beylerbeyliği (1578–1580) [Kara Üvejsz pasa budai beglerbégisége]. *Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 2. (1950–1951) 3–4. sz. 17–34.; *Fodor P.*: Üvejsz pasa hagyatéka i. m. (7. jz.) 228–230.

56 BOA Mühimme 36. köt. p. 253., 666. bejegyzés.

57 Uo. 40. köt. p. 960., 438. bejegyzés; uo. 39. köt. p. 354., 696. bejegyzés.

58 Uo. 39. köt. p. 354., 696. bejegyzés.

zó összeíráshoz képest.⁵⁹ A „minden többletet a kincstárba!” jelszó azonban már a legmagasabb rangú felek levélváltásában is gyengülni látszik. A jelszót kiadó Kara Üvejsz hol egy, hol több jeles ember birtokjövödelmének kiegészítésére vagy emelésére kért részt belőle, amit a szultáni tanács rendre jóváhagyott. Pozsega többletéből csak 50 000 akcsét építettek be a szultáni hászokba, 180 000-et a budai azabok agájának jövödelmére fordítottak. A pécsi-szigetvári többletből nemcsak a pécsi bégnek jutott némi hiánypótlás, hanem a szomorú véget ért Szokollu Musztafa három fiának is 60 000 akcse. A pasa 64 olyan birtokosról küldött listát a szultáni tanácsnak, akik kisebb jövödelmet húztak, mint amennyire jogosultak voltak: az ő kielégítésükre százezer akcsét kért és kapott. A jelszónak lehetetlen volt maradéktalanul érvényt szerezni. Látni fogjuk, hogy Üvejsz pasa a kincstár érdekeinek védelmében kíméletlenül elbánt szandzsák-béggel és várkatonával egyaránt, de a helyi elit óriási nyomásának még az ő keménysége sem tudott következetesen ellenállni. S még szó sem esett a technikai nehézségekről, arról, hogy a sok csip-csup emelésből összeálló többletet hogyan kellett volna a kincstárba terelni.

Ha azt vizsgáljuk, hogy 1570-hez képest milyen eredményt hozott az 1579. évi új felmérés, nem magukra az összeírásokra kell támaszkodnunk (négy szandzsáké maradt fenn), hanem az ezek alapján készített, a jövödelmeket újraosztó birtok-defterekre, közülük is azokra, amelyeknek rendelkezésre állnak tíz évvel korábbi előzményei is. E feltételnek csak a hatvani és a nógrádi szandzsák felel meg, ezeknek mind 1570-es összeírásait, mind 1579–1580-as birtok-deftereit ismerjük. Ezúttal az a vizsgálat tárgya, hogy Üvejsz pasa összeírói mekkora többletet mutattak ki a földesúri adókból, egyszerűbben: milyen mértékben emelték a települések fizetnivalóit, s az emelésen melyik birtokfajta, a birtokosok melyik rétege mennyit nyert vagy veszített. (A mindkét szandzsákban alacsony mukátaa-bevételeket most figyelmen kívül hagyom.)

1570-ben a hatvani szandzsákban összesen 2 077 216 akcse földesúri adót írtak össze, 1579-ben 2 750 258 akcse adóbevételt osztottak szét a birtokosok között.⁶⁰ A feltárt többlet, azaz az adóemelés tetemes: 673 042 akcse, ami azt jelenti, hogy a szandzsák 1570. évi összes földesúri adója kilenc év után egyharmadával, 32,4%-kal megemelkedett. A szandzsákbeli települések terhei eddig is erőteljesen nőttek, ez az újabb ugrás teljesíthetetlennek látszik. Csakhogy a rendszerben sok kis ördög bújt meg, amelyeket Kara Üvejsz pasa nekiállt kiűzni.

Erőfeszítéseit nem érthetjük meg az érdekek és ellenérdekek rövid áttekintése nélkül. A kincstárnak abból származott haszna, ha az új összeírás megemelte az adókat, s ezáltal annak a mondjuk 6000 akcse évi bevételre jogosult szpáhinak, akit eddig három falu jövödelméből tartott el, ezentúl csak két falut kell átengednie, mert járandósága e kettő terheiből is kitelik; a harmadikat bevon-

59 Az eddig idézett parancsokon kívül még uo. 40. köt. p. 960., 438. bejegyzés; uo. 39. köt. p. 204., 421. bejegyzés.

60 Az 1570-es összeírás kiadása *Bayerle G.*: A hatvani szandzsák összeírása i. m. (29. jz.). Az 1579. évi tímár-defter: BOA Tapu 662.

hatja a kincstári hászok közé, vagy egy kezdő szpáhit fizethet vele. A javadalmazottak több jó okból berzenkedtek minden változás ellen. Ne feledjük, hogy nem európai birtokos nemesek voltak, akiknek az jött jól, ha jobbágyaik sokasodtak és több adót fizettek. A török javadalmazott nem településeket és adózókat kapott az államtól, hanem kiutalást, jogot, maradjunk az előbbi példánál: évi 6000 akcse bevételt hozó birtokra. Ha a neki jutott falvak adóit az összeírás megemelte, rosszul járt, mert egyet esetleg elvesztett. Két faluból nehezebben élt meg, mint háromból, különösen akkor, ha a valóságtól elrugaszkodott, új terhet az adózók nem tudták megadni. A javadalmazottak azért sem lelkesedtek, hogy a változó adóösszegekhez igazodva az összeírók mindegyre átrendezték a birtokokat, s nekik a már megrendezett falvak helyett újak, ismeretlenek jutottak. Minden birtokosnak az volt az érdeke, hogy változatlan adóösszegekkel megtartsa a birtokában lévő helyeket,⁶¹ s csak akkor váltson, ha a szultáni kegy magasabb jövedelemkategóriába emelte; még jobban járt, ha az összeíró megcírógatásával a beszédhetőnél alacsonyabb adókat vétetett be a defterbe, ő pedig mindent behajtott, amit lehetett. A helyi birtokosság testületileg igyekezett ügyeskedni, „kibabrálni” a kincstárral. Az viszont már az egyes birtokos erején, a helyi hierarchiában elfoglalt helyén múlt, hogy mit ért el: a bég, a szandzsák többi hatalmassága és a ziámet-birtokosok sokat, a kezdő szpáhi és a részbirtokból tengődő várvédő semmit. A hatvani szandzsákban Kara Üvejsz pasa egy időre véget vetett a helyi elit évtizedek óta tartó szép napjainak. A 2. táblázat azt foglalja össze, hogy az 1579. évi összeírással feltárt többletbevétel, világosabb szóval az adóemelés melyik birtokos rétegnek mennyit hozott, vagy inkább ártott. Minden helység 1579-ben megállapított adói elé odaállítottam az 1570. éveket, ezekből állt össze a táblázat első oszlopa.

2. táblázat

A hatvani szandzsákban 1579-ben összeírt földesúri adók megoszlása

Birtokfajta	1570. évi összes adó	1579. évi összes adó	Az utóbbi többlete	Az emelkedés mértéke	Részesedés a többletből
Szultáni hász	659 898	780 800	120 902	18,3%	18,0%
A bég birtoka	161 186	274 664	113 478	70,4%	16,8%
Szpáhi	991 833	1 237 599	245 766	24,8%	36,5%
Várkatonák	264 299	403 470	139 171	52,6%	20,7%
120 új hely		53 725	53 725		8,0%
Összesen	2 077 216	2 750 258	673 042		100,0%

61 Az 1559-ben felmért szandzsákok birtokosai egyenesen azt követelték az összeírást vezénylő Dervis szegedi bégtől, hogy mivel „a budai vilájetben levő falvakat és pusztákat a porbasújtott gyaurok idején tulajdonbirtokként szokták birtokolni”, ők is megtarthassák korábbi falvaikat. Káldy-Nagy Gy.: Magyarországai török adóösszeírások i. m. (11. jz.) 46.

A számok magyarázatra szorulnak, amelyet Szinán bég birtokaival kell kezdenem. Üvejsz pasa rajta ütött legnagyobbat – nem véletlenül, mert a hatvani hatalmasságok közül a szandzsákbégek ügyeskedtek, gorombábban szólva csalták össze a legtöbb fekete jövedelmet. A Szinán birtokaira rótt, 70%-os adóemelkedés annak köszönhető, hogy a kezén lévő és zömmel elődeitől átvett településeket ez ideig a beszedhetőnél jóval alacsonyabb adóteherrel írták össze, most viszont rendesen. A módszer netovábbja Felnémet esete, amely Eger 1552-es ostromában elpusztult, ám már a következő évben újratelepült,⁶² 1549-ben magyar részre 139 lakosa fizetett gabonatedet és 367 lakosa bortizedet.⁶³ A török összeírások pusztá faluként tartották nyilván, az 1550-es években 4480, 1559-től 5800 akcse jövedelemmel, amelyen korábban Mahmud bég, most Szinán bég egy Musztafa nevű birtokostárs szpáhival osztozott, átengedve neki 3400 akcsét: ő lehetett a forma szerint csak 2400 akcséval részesedő bégek adóbeszedője.⁶⁴ 1579-ben végre városként, 42 726 akcse adóteherrel írták össze Felnémetet, ami negyvenezer akcse zsebpénztől fosztotta meg Szinánt.⁶⁵ Rosszul járt több falujával is, ezeknek adója kétszeresre emelkedett. Az elszámolás végeredménye lesújtó. 1580 áprilisában a bég még 3 várost és 24 falut, összesen 27 helyet birtokolt,⁶⁶ az adóösszeírást követő átrendezés után csak tíz fizető hely maradt a kezén, amelyhez 11 000 akcse értékben öt olyan királtságú várost is hozzácsaptak, amelyből egyetlen fillérre sem számíthatott (Egert, Tokajt, Tarcalt, Tarcalkeresztúrt és az abauji Tállyát). Elvesztette a szandzsák harmadik leg többet, évi 110 000 akcsét adózó városát, Pásztót, amelyet bekebeleztek a szultáni hászok közé.

A következő birtokkategória, a szpáhié, a ranglétra több fokát egyesíti az érdekeiket védeni képes ziámet-birtokosoktól a kezdő tímárosokig. Ha csak azt nézzük, hogy a kezükön lévő helységek adói 24,8%-kal emelkedtek, azt gondolhatnánk, hogy viszonylag könnyen megúszták a rendezést: birtokaiknak „csak” az ötödét veszítették el, ami kellő földesúri erőszakkal még talán kompenzálható volt. Az összeírásban kimutatott többletből azonban 36,5%-kal részesedtek, ami már korrigálhatatlan. Ez abból a táblázat utolsó sorában feltüntetett, 120 újon-

62 *Soós Imre*: Heves megye községei 1867-ig. Heves M. Levéltár, Eger, 1975. 203.

63 Dézsmajegyzékek. II. Heves- és Külső-Szolnok vármegye 1549. Közéteszi Bán Péter. Heves M. Levéltár, Eger, 1988. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai I/2.) 28–32., 161–175.

64 Az 1575-ös adat: BOA Ruznamçe 42. p. 4.

65 Felnémet eddig fekete adóinak hivatalossá tétele diplomáciai levélváltáshoz vezetett, amely a tények ismeretében szépen illusztrálja, hogyan ködösített és hazudozott egymásnak az örökké huzakodó Bécs és Buda. Ernő főherceg (nyilván Eger panaszára, amelynek tudnia kellett, hogy Felnémet hódolt adófizető) tiltakozott a hely összeírása és megadóztatása ellen, azzal érvelve, hogy egyedül Egernek szolgál, a törököknek nem; válaszában Üvejsz pasa ezen rendkívül csodálkozott, hiszen Felnémet emberemlékezet és sok budai pasa ideje óta a hatvani bégek és szpáhi birtoka, (a lakatlan falu) előljárója minden eddigi összeíráson megjelent, és évente kétszer bevitte Hatvanba az adót, amiről mindig nyugtát kapott (a teljes összeégről biztosan nem kapott, hisz fekete pénz volt). A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1553–1589. Szerk. Takács Sándor–Eckhart Ferenc–Szekfű Gyula. MTA, Bp., 1915. 213.

66 ÖNB Mxt 579. p. 164.

nan listába vett, még hódolatlan királysági helyből adódott, amelyek egyelőre semmi jövedelmet nem hoztak, s amelyeknek többségét a szpáhik között osztották szét. Az ő illetén megrövidítésük a kincstár számára annyi haszonnal járt, hogy néhány jól fizető falut, amely korábban a szpáhiké volt, kincstári kezelésbe vonhatott, s a birtokkategóriára jutó összes adótöbbletből még néhány új szpáhit csatsorba állíthatott.

A szandzsákbég után a zsold-tímárokból élő várkatonák veszettek legtöbbet. A megélhetésükre meghagyott helységek adója több mint a felével megugrott, ezt aligha lehetett behajtani. Az irreális emelés kisebb része itt is abból adódott, hogy valamennyi nekik is jutott a 120 új falu névleges jövedelméből; szorult helyzetükön megközelíthetetlen észak-abaúji falvak aligha segítettek. A várkatonaság egy részének kollektív birtokokra ültetése sokat javított a kincstár helyzetén, a katonák szemével nézve azonban igencsak felemás megoldás volt. Részbirtokosként járó évi jövedelmük a korábbi, készpénzben fizetett zsoldnak csak három-, jó esetben négyötödét érte el: a rendszer rablásra kárhoztatta őket. Ha a kezükre adott települések terheit még lehetetlenül meg is emelték, és elérhetetlen helyeket löktek oda nekik, ezt csak még durvább rablással és behódolásokkal ellensúlyozhatták.

Ha már mindenki rosszul járt a rendezéssel, legalább a kincstár nyert volna rajta sokat, hiszen az egész összeírási és birtokrendezési procedúra ezt célozta. De nem így történt. A szultáni hászok listája szerint a kincstár a régi birtokokból csak három sokat fizető várost, Gyöngyöst, Miskolcot és Jászberényt tartott meg egy Berényhez tartozó pusztával (ezek adója 21%-kal emelkedett 1570-hez képest), és a maga kezelésébe vont két várost, Pásztót és Poroszlót, négy falut és öt pusztát (ezek adóit 13%-kal emelték meg: a kincstár csínján bánt saját magával). A hászok összértéke 780 800 akcsét tett ki, ebből a régi hászok adóemelése és az új hászok adói 332 380 akcséval részesedtek. Ez volt az egész szandzsákban feltárt 673 042 akcsés pluszjövedelemnek a kincstárba irányított része, a teljes többletnek éppen a fele.

Többször emlegettem, hogy az apróbb-nagyobb adóemeléseket lehetetlen volt hiánytalanul a kincstárba vonni, itt sem sikerült. A feles arány is jó eredmény lenne, de nem tudjuk, hogy az eddigi hász-birtokok közül mennyit vettek ki a kincstár kezeléséből és adtak magánbirtokosoknak, mert a birtokkategóriák 1570-es megoszlását nem ismerjük. Utoljára 1559-ből maradt fenn a szultáni hászok kimutatása,⁶⁷ ekkor 5 városból, 21 faluból és egy pusztából 637 004 akcse földesúri adó folyt a kincstárba: ehhez képest két évtized gyarapodása 150 000 akcsét sem ért el. Igaz, közben a Zagyván is sok víz lefolyt, az 1560-as években szpáhik kezére adták a jász falvakat, 1570-ben birtokokat hasítottak ki a várkatonáknak. Az előzmények hiányos ismerete megnehezíti az ítéletalkotást, de a számok még a legjobban teljesítő hatvani szandzsákban is olyan benyomást tesznek, hogy a szultáni tanácsnak jelentett jókora többletek inkább a tanácsulók pácsák elkábítását szolgálták, a kincstárig csak kisebb-nagyobb részük jutott el. Kü-

67 BOA Tapu 318. p. 2–3.

lönösen lehangoló a táblázat utolsó sorában feltüntetett 120, most először összeírt királlyági falu félszáz ezer akcsét meghaladó, tervezett bevétele – az összes többlet 8%-a –, amelynek behajtása minden esélyt nélkülözött.

A hatvani tapasztalatok birtokában nem okozhat gondot a nógrádi szandzsák áttekintése. 1570-ben 1 006 109 akcse földesúri adót írtak össze, az 1579-es felmérés után 1 125 571 akcse földesúri jövedelmet osztottak szét benne.⁶⁸ A többlet szerény, 119 462 akcse. A 3. táblázat felépítése mindenben megegyezik az előzőével.

3. táblázat

A nógrádi szandzsákban 1579-ben összeírt földesúri adók megoszlása

Birtokfajta	1570. évi összes adó	1579. évi összes adó	Az utóbbi többlete	Az emelkedés mértéke	Részesedés a többletből
Szultáni hász	30 359	38 000	7 641	25,2%	6,4%
A bég birtoka	202 954	220 949	17 995	8,9%	15,1%
A szécsényi bég itteni birtoka	62 837	99 641	36 804	58,6%	30,8%
Szpáhik	412 148	423 938	11 790	2,9%	9,9%
Várkatonák	297 811	321 850	24 039	8,1%	20,1%
42 új hely		21 193	21 193		17,7%
Összesen	1 006 109	1 125 571	119 462		100,0%

Üvejsz pasa összeírója Nógráddal sokkal szelídebben bánt, mint Hatvannal, aminek több oka lehetett. A szandzsák kisebb volt, nem voltak megszorongatható, gazdag mezővárosai; 1570. évi összes földesúri adója a hatvaninak a felét sem tette ki – itt nem volt sok növelhető, átrendezhető jövedelem. A zsírosabb hatvani szandzsák több csalásra csábította a béget és az elitet, mint a szegényebb nógrádi, ezért az itteniektől visszavenni sem nagyon volt mit; lehet, hogy Üvejsz pasa nem kedvelte a hatvani Szinánt, s lehet, hogy jó viszonyt ápolt a nógrádi Haszan béggel, aki az ő beglerbégsége idején nyerte el posztját. Az összeírás után csak két falut vettek el tőle: az egyikből szultáni hász, a másikkól zsoldtímár lett; jövedelmének ezt a nem nagy veszteségét meghagyott falvai szolid, behajtható adóemelése bőven kiegyenlítette.⁶⁹ A táblázat számaiból úgy tűnik ki, hogy a szécsényi béget, Hüszejnt viszont csaknem úgy meggyötörték, mint Szinánt. A Hüszejn itteni birtokaiban tapasztalt, közel 60%-os adóemelés azonban nem abból adódik, hogy pusztának hazudott helyet írtak végre össze városnak, hanem éppen egy neki kedvező változából: eddigi birtokai ráadásaként megkapta a 22 000 akcsét jövedelmező Farkaspolajtát.

68 Bayerle, G.: Ottoman Tributes i. m. (22. jz.) (az 1570-es összeírás a 31–94., az 1580-as birtokdefter a 95–110. lapon).

69 Szinán bég kinevezésekor élvezett birtoka: ÖNB MxT 579., paginátlan (az én számozásom szerint p. 122.), 1580. január 16-ai bejegyzés.

Az 1579. évi összeírás szinte semmit nem változtatott a nógrádi szandzsák birtokviszonyain és jövedelemmegoszlásán. A kincstár itt mindössze 38 000 akcséval, Nagyoroszi és a szomszédságában fekvő Jásztelek puszta földesúri adójával gazdagodott, egyedül ezeket tették „új szultáni hásszá” (régieket nem említettek). Az a 42, most először összeírt királysági falu viszont (amelyek éppen úgy nem kecsegtettek jövedelemmel, mint a hatvani szandzsák új falvai) arról árulkodik, hogy ha már nem sikerült komoly többletet felmutatni és a kincstárba irányítani, isztambuli porhintésül legalább a királysági terjeszkedés ragyogó perspektíváit villantották fel; a szandzsákban „feltárt többletjövedelem” csaknem ötödét tette ki a 42 falu nem létező adóbevétele.

A többi, 1579-ben összeírt szandzsák forrásadottságai nem olyanok, hogy a szultáni hászok jövedelmeit az 1570-es évtized táján két időpontban vizsgálni lehetne. Érdeemes viszont megnéznünk a szécsényi és a füleki bégeknek a birtokadományozási naplókban fellelhető birtokait. Ahogy láttuk, a kincstár ekkor már felhagyott a kis jövedelmű falvak gyűjtögetésével, helyette a tehetős városokat igyekezett a maga kezelésébe vonni, ilyeneket pedig mindenekelőtt a bégektől lehetett konfiskálni.

A szécsényi bégek közül az 1571. október 25-én kinevezett Ferruh bég, majd az 1573. december 3-án a helyére lépő Kaja bég hajszára ugyanazt a birtokot élvezték, amely két városból, Szécsényből és Losoncból, 24 faluból (néhány nem a szécsényi szandzsákban feküdt) és egy pusztából állt összesen 240 010 akcse bevétellel (ebből 9000 akcse nem földesúri adókból folyt be).⁷⁰ Az 1579-es összeírás idején a posztot viselő Hüszejn bégnek csak a nógrádi szandzsákban fekvő birtokait ismerjük (a 3. táblázatban szerepelnek), az 1583. szeptember közepén megjelenő Szinánnak viszont újra teljes javadalmát,⁷¹ amely biztosan a négy évvel korábbi összeírás és az azt követő birtokrendezés eredményét mutatja. A bégek régi birtokából egy város, kilenc falu és egy puszta maradt meg neki, amelyeket 23%-kal magasabb adóval írtak össze, hogy a bég járandóságában támasztott hiányt elfedjék, valamint a kezén hagyták – néhány faluval ki is egészítették – a szomszédos szandzsákokban fekvő bégi birtokokat. A lényeg: elvesztette Losoncot (1570-es évekbeli adója 31 419 akcse volt, az 1580-as ismeretlen), kárpótlásul megkapta a kékkői vár alatti várost, amely egy közepes falu adójával szolgált. Úgy látszik, hogy a szandzsák új összeírása egyetlen jelentős hellyel, Losonccal gyarapította a szultán itteni birtokait.

A füleki bégek javadalmai hajszára hasonló változáson mentek át. Az 1570-es években semmi nem változott: hét városból (Füle, Rimaszombat, Csetnek, Rudabánya, Jolsva, Tiszolc, Pelsőc), 31 adózó és 8 bizonytalan jövedelmű faluból meg egy pusztából húzták évi 329 532 akcse jövedelmüket.⁷² Az összeírás utáni állapotra, a változásokra csak egy sokkal később, 1591 nyarán ki-

70 ÖNB Mxt 571., paginátlan (számozásom szerint p. 26., 176. és 413.).

71 Uo. Mxt 599. p. 111.

72 Uo. Mxt 571., paginátlan (számozásom szerint p. 175.), Mxt 579., paginátlan (számozásom szerint p. 153–154.).

nevezett bég, Ahmed birtokaiból lehet visszakövetkeztetni.⁷³ Őt 1579. március 16-án nevezték ki Simontornyára, ahol bő három évig szolgált. Az 1580-as évtizedben több balkáni szandzsákbégi posztot töltött be, s közben kiemelkedő hadi és vezetési szolgálataiért hatszor jutalmazták jövedelememeléssel, simontornyai idejében éppen Üvejsz pasa felterjesztésére. Amikor visszatért a hódoltságba, Fülekre, a szorgos gyűjtögetés eredményeként közel tizenötezer akcséval magasabb illetmény járt neki, mint 1570-es évekbeli elődeinek. És ezt a jelentéktelen összeget a kincstár nem tudta előteremteni, mert az 1579–1580-as birtokrendezés alaposan átszabta a füleki bégek birtokát. A hét városból négy maradt: a bégek elvesztették Csetneket, Rudabányát és Jolsvát, 1570-es adójukkal számolva 70 650 akcsét, valamint húsz falut. Helyettük kaptak 11 fizető falut 1500–9500 akcse adójövedelemmel, két pusztát, meg 11 olyan helyet mindössze tízezer akcse értékben, amelyből semmit nem remélhettek behajtani: emlékeztetőül, hogy hódoltnak küldik őket a határvidékre. A hajdani birtokból csak 22 település maradt a kezükön, ezek adóit 26,5%-kal emelték.⁷⁴ A kincstár vélhetően mindhárom elvett várost bevonta a szultáni hászok közé, ezzel 70 000 (ha az adójukat közben növelték, mondjuk 80 000–90 000) akcséval lett gazdagabb.

Adjuk össze mindazt, amit a kincstár a négy északi szandzsák összeírásán és birtokainak átrendezésén keresett. A hatvani szandzsákban Pásztót, Poroszlót, öt falut és öt pusztát (a régiek adóemelésével együtt) összesen 332 380 akcse értékben – itt a bevétele komolyan emelkedett, amit a jól adóztatható Jászság, Heves és Dél-Borsod biztosított. Nógrádban a kincstár csak Nagyoroszit vonta magához 38 000 akcse adóval. A szécsényi és füleki elvonást 100 000–130 000 akcséra becsülöm: az egész nyereség 450 000 akcse körül járhatott, bő felét érte el a csak a hatvani és a nógrádi szandzsákban feltárt 800 000 akcse többletnek. Az eredményt túlzás lenne „sok hűhó semmiértnek” értékelni, de arra biztosan elégtelen volt, hogy a budai kincstárt egyensúlyban tartsa.

1579-ben a szigetvári szandzsákot is felmérték. Az összeírás magányos, semmivel nem lehet egybevetni, de önmagában is tanulságosan példázza Kara Üvejsz pasának azt a törekvését, hogy minél magasabb többletről számoljon be Isztambulban. A szandzsák délnyugati, mindenestől a királyságban (Zalában és kis részben Vasban és a Muraközben) fekvő, óriási kerületét, a kanizsai náhijét Sz. Simon Éva dolgozta fel az összeírás és egy birtok-defter töredéke (meg sok párhuzamos magyar forrás) alapján.⁷⁵ Szokatlan, hogy Zala megye „legtávolabbi részén, az északi és a nyugati határszélen karéjban” 35 falut szultáni hász-birtokká nyilvánítottak 116 650 akcse remélt jövedelemmel, ami a náhije összes adójának tisztos részét, 19%-át tette ki. A falvak többsége a Bánffyok uradalmához tartozó, gazdag hely volt. Magyar birtokosuk nem is engedte őket behódolni, ezért a kincstár hamar lemondott róluk, 1592-re valamennyit szpáhi-

73 BOA Maliyeden Müdevver 15957. p. 28.

74 *Dávid G.*: A Simontornyai szandzsák i. m. (12. jz.) 29.

75 *Szepesiné Simon Éva*: Oszmán terjeszkedés Zala megyében a 16. század második felében. PhD disszertáció. Kézirat. Bp., 2011.

birtokokba építették be.⁷⁶ Nem kevésbé meglepő eljárást mutat az, hogy a kánizsai náhijében nem az északon tapasztalt és ott is sokallt negyvenkét vagy száz-húsz megadóztathatatlan falut vezettek be az összeírásba, hanem 309-et, összesen 91 659 akcse névleges adóval.⁷⁷ Ha helytálló az a feltételezés, hogy sem ezek, sem a határszéli szultáni birtokok nem hoztak semennyi tényleges adóbevételt, akkor a szigetvári szandzsák egyetlen – bár megyényi nagyságú – kerületében az Üvejsz-féle összeírás 208 309 akcse behajthatatlan bevételt „tárt fel” többletként; ezzel a módszerrel könnyű volt azt jelenteni a szultáni tanácsnak, hogy a pécsi és a szigetvári szandzsák együttes jövedelmét 331 600 akcséval sikerült megemelni.

Mindez bizonyára nem volt merő áltatás és porhintés. Az 1570-es évtized végére az északi szandzsákok elérték a királysági hódoltatás lehetséges határát, az első évtizedek fergeteges előretörése megakadt, helyben járássá változott. Ha ezeken a vidékeken a kincstár többletbevételre vágyott, adót kellett emelnie, és meg kellett szorongatnia a helyi birtokosságot, mindenekelőtt annak önérdéket néző elitjét és kiszolgáltatót várkatonáit. A szigetvári szandzsák az északiaknál egy-két évtizeddel később állt fel, ehhez mind Budán, mind a fővárosban még nagy reményeket fűztek. Üvejsz pasa nem bántotta a helyi elitet, a szigeti bégek birtokai 1570 és 1590 között nem változtak.⁷⁸ A 300–400 közötti, csak reményben adózó zalai falu talán nemcsak a szultáni tanács elkábítására került a defterbe, hanem a végtelen lehetőségek felmutatására, a töretlen előnyomulás ösztönzésére is. Üvejsz még nem sejtette, hogy a királyság kiépülőben lévő új védelmi rendszere az 1580-as években ezen a határszakaszon is megállítja a hódoltatásokat.

Ha már a források hiánya nem engedi meg a legfontosabb szandzsák, a budai vizsgálatát, végezetül legalább magának a kettős funkciót viselt Üvejsznek az összeírás előtti és utáni birtokait állítottam párba, megnézni, vajon Üvejsz pasa budai beglerbég kinek az érdekét nézte: Üvejsz pasa budai szandzsákbégét, azaz a magát, vagy a kincstárét (kíváncsiságom nem nélkülözött némi kajánságot).

A beglerbégek birtokai a vilájet több szandzsákjában feküdtek szétszórva, Üvejsz pasáénak több mint fele a budaiban. Összetételét két időpontban ismerjük. Közvetlenül az összeírás előtt, 1579. május 22-én a birtokadományozási naplóba jegyezték be az egész, több szandzsákban fekvő javadalmat, amelynek teljes jövedelme 913 017 akcse volt, ebből 506 659 akcse a budai szandzsákból folyt be.⁷⁹ Közvetlenül az összeírás és a birtokok átrendezése után, az 1580. évi

76 Szepesiné Simon É.: i. m. (75. jz.) 188–189. Az 1592. évi birtok-defter (BOA Tapu 638. p. 2.) szerint ekkor a szigetvári szandzsákban 17-féle mukátaa-bevételen kívül egy várost, Nagyharsányt és hat falut tartottak kincstári kezelésben, valamennyi a biztos belső területen, Siklós környékén feküdt.

77 Listájuk: Szepesiné Simon É.: i. m. (75. jz.) 239–266.

78 Uo. 152–154.

79 ÖNB Mxt 600. p. 58–59. Sok olvasati hibával közölte *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. (25. jz.) I. 322–323. A mikrofilmen sok helynév és adóösszeg eleje vagy vége elvész a lapok összefűzését eltakaró fekete csíokban; Velics, aki az eredetiből dolgozott, ezek azonosításában segít.

budai birtok-defterben maradt ránk Üvejsz itteni javadalmainak felsorolása;⁸⁰ ekkor sem a többi szandzsákbeli birtokát, sem összes jövedelmét nem ismerjük. A defter már utódját, Ali pasát nevezi a javadalom urának, de ez nem számít: Ali pasa azt örökölte meg, amit Üvejsz magának összeíratott és kiosztatott. (A birtokadományozási naplókba ugyanezeket a helyeket írták be az 1587. március 9-én kinevezett beglerbég, Juszuf, majd az 1588. november 28-án őt felváltó Ferhád pasa javadalmaként; mindkettőjük teljes jövedelme 880 772 akcséra rúgott.)⁸¹ A 4. táblázat Kara Üvejsz pasa birtokait mutatja.

4. táblázat

Üvejsz pasa birtokai a budai szandzsákban 1579–1580-ban

Helység	Jövedelem az összeírás előtt	Jövedelem az összeírás után
<i>A budai náhijében</i>		
Részjövedelem Budáról	200 000	220 000
Berát-díjak	60 000	70 000
Óbuda város	19 314	20 000
Örs	48 118	40 000
Ecseg	1 120	1 120
Sóskút	4 138	ziámet-birtokosé
Etyek	3 757	5 000
Békásmegyér	2 795	3 100
Zsámbok	5 019	6 000
Tök	10 069	12 550
Perbál	1 000	1 000
Baracska puszta	400	400
Bicske	–	1 000
Összesen	355 730	380 170
<i>A pesti náhijében</i>		
Részjövedelem Pestről	6 000	10 000
Szőlős	9 000	10 000
Csaba	10 760	12 495
Cinkota	5 065	5 000
Csömör puszta	–	500
Folta	15 730	ziámet-birtokosé
Sikátor és Alak puszta	3 500	ziámet-birtokosé
Abony (kecskeméti náhije)	28 520	30 000
Szentendre (nógrádi szandzsák)	4 127	–
Pócsmegyer	6 229	6 000

80 BOA Tapu 590. p. 8.

81 BOA Ruznamçe 93., budai fejezet p. 10., Ruznamçe 107., budai fejezet p. 6–7.

Helység	Jövedelem az összeírás előtt	Jövedelem az összeírás után
Leányfalu puszta	2 568	2 000
Ecser puszta	–	500
Szentmihály puszta	–	500
Mikólak puszta	–	200
Összesen	91 499	77 195
<i>A váci náhijében</i>		
Nagybercel	8 500	8 500
Kisbercel puszta	150	150
Kosd	13 360	13 000
Cseléte	8 330	8 145
Penc	8 509	8 200
Szécsén puszta	150	150
Kővezsd puszta	150	150
Fogacs puszta	200	200
Guta puszta	100	100
Nézsza	4 500	tímár-birtokosé
Becske*	[15 481]	15 000
Összesen	59 430	53 595
A szandzsákból összesen	506 659	510 960

* Az 1579. évi írnok Becskét kifejejtette a felsorolásból, a náhijéből befolyó összes adó viszont csak vele együtt állja meg a helyét.

Üvejsz pasa birtokának a saját szandzsákjában fekvő része megnyerő és szerény képet mutat: egyetlen város, Óbuda volt a kezén, a nagy jövedelmű Buda és a testvérváros Pest bevételeiből csak töredék jutott neki; javadalma zömét falvak adták, ezek többsége is közepes vagy kis adóval szolgálta, és a lista tele van lát-szólag értéktelen pusztákkal. Az egész kicsit gyanús, a kétségek azonban igazolhatatlanok. Egyetlen falu esete azonban beszédes. Bicske 1580-ban jelenik meg az összeírásokban,⁸² addig ismeretlenül és névtelenül lappangott valakik, gyanúm szerint a budai beglerbégek birtokában. 1580-ban végre megtalálták, összeírták és a budai pasa kezére adták: névsorba szedett 17 családfőjéből 16-ot köteleztek összesen 1000 akcse évi földesúri adóra. Számoljunk: 16 család csak kapudóban 800 akcsét fizetett, s akkor még szó sem esett a terménytizedekről és a többi pénzdóról. Biztosra vehetjük, hogy Bicske terhét a valóságosnál alacsonyabban állapították meg, Üvejsz adószedői pedig a valóságost hajtották be.

Érdekes a két lista falvankénti összehasonlítása: egyes helyek adói kicsit emelkedtek, másokéi kicsit csökkentek, egy részüké változatlan maradt. A pasa elvesztett négy falut és két pusztát, kapott helyettük egy falut és négy pusztát. A lényeg az összeírás előtti és az összeírás utáni végösszegekből olvasható ki: az

82 Káldy-Nagy Gy.: A budai szandzsák i. m. (39. jz.) 130.

1579. évi adóösszeírás az ő budai szandzsákbeli falvaiban mindössze 4301 akce többletet talált, esetében az adók emelkedése 0,85%-os. A szandzsákbégek, a szpáhik és a várkatonák megszorogatása Üvejsz minden erejét felemésztette, a magáéra már nem maradt energiája. Birtokának példája azt a következtetést is megengedi, hogy 1570–1580 között talán a budai szandzsák népességi, adózási és birtokviszonyai, meg a szultáni birtokokról befolyó bevételei sem éltek át jelentősebb változást.

*

A budai kincstár rendbetételén budai pasák és defterdárok dolgoztak évtizedeken át, és a nagy ügyet teljes, bár átmeneti sikerre vitték. Hosszú, egységes folyamatról van szó, amelyben a kisebb megtorpanásoknak nem érdemes túlzott jelentőséget tulajdonítanunk.

A konszolidációt több belső és külső tényező segítette. Elengedhetetlen volt hozzá a budai és az isztambuli adminisztráció hatékony együttműködése, amelynek köszönhetően tökéletesedett a pénzügyi források számbavétele, és emelkedtek a hódoltság gazdaságát megcsapoló adók és illetékek. Nagyban segítette a katonaság, amely nemcsak várakért harcolt, hanem a királyság mind szélesebb határsávjának adóztatásában is oroszlánrészt vállalt. Hasznára volt a hosszú békekorszak, valamint egyetlen ember évtizedet meghaladó budai kormányzása, és óriási lendületet kapott a nyugat-európai agrárkereslettől. A konszolidációs folyamat az 1560-as évtizedben vette kezdetét, és valamikor az 1580-as években fordult visszajára, az sem kizárt, hogy az évtized végéig kitartott.

A budai kincstár bevételei a dzsizjéből, a szultáni hász-birtokokból és a mukátaákból származtak, ezek – amennyire az egyenetlen forrásokból felmérhető – az 1570-es években termeltek egyre több jövedelmet, az évtized végétől már kevesebbet: a falvak adózó népessége nem bírta el több terhet, és a királysági helyek hódoltatása is lelassult. Egyedül az élőállat-kivitel haszna nőtt töretlenül, és a gazdag – gyakran éppen a marhaexportból gazdagodó – mezővárosok voltak még képesek többletadót kisajtolni magukból.

Az Ágoston Gábor által feldolgozott költségvetési elszámolás 1578-ban mutat visszaesést, amelynek okáról a forrás nem tájékoztat. Minthogy a következő évek újra rendet mutatnak, nem látszik tényleges törés. Egyetlen év relatív kudarcához egy-két aszályos (árvizes, pestises, pusztító portyákkal teli) év elég volt, helyrehozatala pedig Üvejsz pasa egyszeri hadiadó-kivetéséből kitel. Az a kevés pedig, amit az ő nagy reményekkel indított összeírása többletként a kincstárba vezényelt, talán elég volt a továbbéléshez.

Nehezebb kérdés 1580–1581 összeomlása. 1580-ban a kincstár ismét fizetési gondokkal küszködött, a bevételek a zsoldoknak csak 64%-át fedezték.⁸³ A Habsburgok isztambuli követe, Joachim von Sinzendorf az év végén azt jelentette urának, hogy Üvejsz utóda, Ali pasa újra a fővárosi kincstár segítségét kérte a

83 Ágoston G.: A hódítás ára i. m. (2. jz.) 369.

zsoldok kifizetéséhez⁸⁴ – általában ezt a híradást és időpontot szoktuk a konszolidációs kísérlet összeomlásával azonosítani. Csakhogy Ágoston elszámolása az 1580 márciusától 1581 márciusáig tartó évet ismét remeknek mutatja, a vilájet bevétele a zsoldok 99%-át fedezte.⁸⁵ 1580 nyarán és őszén óriási aszály pusztított,⁸⁶ s ahogy láttuk, az évtized első felében gondok mutatkoztak az állami adók beszédésében. Talán ezek, talán egészen más okok álltak a Sinzendorf jelentésében említett újabb zavar hátterében. Sajnos az 1580-as évekről nincs semmilyen, a költségvetés állapotát legalább sejtető török forrásunk, világosan fogalmazva: erről az évtizedről semmit nem tudunk. Az állatkivitel húzóereje nem gyengült, a nyugat-európai kereslet ebben az évtizedben is változatlan.⁸⁷ Ali pasa fizetési nehézségei átmeneti zavarokból is támadhattak, de tartósak is lehettek. Csak az biztos, hogy hiába nyúlt át a konjunktúra az 1590-es évekre is, a tizenöt éves háború keresztény, török és tatár hadai, amelyek évente ellepték a hódoltság minden táját, leszorították az utakra a marhahajtókat, a konjunktúra kihasználatlan maradt. A legfőbb bevételi forrását elvesztő és katonai kiadásokkal túlterhelt budai kincstár összeomlott, és soha többet nem állt talpra.⁸⁸

KLÁRA HEGYI

REFLECTIONS OF THE EFFORTS AT CONSOLIDATION BY PASHAS SOKOLLU MUSTAFA AND KARA ÜVEYS OF BUDA

In the middle of the 16th century the local revenues of the *vilayet* of Buda were so much smaller than its expenses that the balance could only be restored by a sizeable subsidy arriving from Istanbul, which amounted to 15-20 million *akçes* (250 000 to 340 000 golden florins at the official rate) per year. By analysing the accounts of the period between 1571 and 1581, Gábor Ágoston has come to the conclusion that in the first part of the 1570s the subsidy fell to under five million, and ceased altogether in 1575, and thus the treasury at Buda became self-sustaining for some time.

The present study aims at examining the extent to which the different sources of income contributed to the financial consolidation, by decomposing the summary items of revenue of unknown content, given in the accounts, into smaller groups containing the data of individual units – *sancaks*, settlements, various estates, or, in the best of

84 Pálffy Géza: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez. Keletkutatás (1995. tavasz) 63.

85 Ágoston G.: A hódítás ára i. m. (2. jz.) 369.

86 Rácz Lajos: Magyarország környezettörténete az újkorig. MTA TTI, Bp., 2008. (Természettörténelem 1.) 145., 147.

87 Zimányi Vera: Magyarország az európai gazdaságban. Akadémiai, Bp., 1976. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 80.) 80.; Buza János: A török kori Magyarország gazdaságtörténete. In: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Szerk. Honvári János. Aula, Bp., 1996. 149.; Gecsényi Lajos: Gazdasági és társadalmi változások Győrött a 16–17. század fordulóján. In: *Uő*: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr–Moson–Sopron M. Győri Levéltára–Győr MJV Levéltára, Győr, 2008. 75–78.

88 A tizenöt éves háború korának költségvetéseire Hegyi K.: A török hódoltság várai i. m. (1. jz.) I. 181–188.

cases, individuals. On the basis of *tahrir-* and *cizye-defters*, *icmals*, *mukataa*-accounts and customs-diaries it comes to the conclusion that the income of the treasury – that is, the revenue from the *cizye*, the sultan's *hass*-estates and the *mukataas* – hardly increased in the 1570s, whereas the extraordinary military contribution, which was levied but once, in 1579, yielded some four million *akçes*. All the sources clearly attest that in the 1580s the taxpaying capacities of the population were on the wane. Although the tax registers of Kara Üveys, pasha of Buda, from 1579, which cover seven *sancaks*, reveal a surplus revenue of more than one and a half million *akçes*, only a fraction of it could be converted into regular income of the treasury. For the scribes registered as new the taxes of some five hundred settlements which lay far away in the Kingdom of Hungary, and their tax was impossible to collect.

In the second half of the 16th century there existed only one source of revenue in Hungary the yield of which increased constantly: the customs levied on the export of livestock, before all cattle, to Western Europe. Most of the animals came from the part of the country under Ottoman rule. The pashas of Buda increased fivefold the customs duty within two decades, and Sokollu Mustafa Pasha organised into a uniform system the customs gates and ferries along the route of drive.

The temporary consolidation of the treasury of Buda was the result of several decades of work, which was favoured by several internal and external factors, such as the period of peace from 1568 on, the twelve-year-long officeholding at Buda of Sokollu Mustafa, and the European agricultural boom. In 1591 there started a new war which was to last for fifteen years, and which not only involved a lot of destruction but also isolated the country from its European markets. The treasury of Buda collapsed, and never recovered any more.